

2021-08

þÿ æ ç ' · ¼ ç È ® Æ ¹ Ñ ¼ ± Ä ç Å 1920 ¼
þÿ Ä ç ½ Ä Í À ç Ä · Â µ À ç Ç ® Â

þÿ œ À ç Å Á³ ¬ ½ · Â , “ ¹ Î Á³ ç Â

þÿ Á³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ä Ä ç Á ± Â , £ Ç ç » ® · À ¹ Ä Ä · ¼ Î ½ ¥³ µ ± Â , ± ½ µ À ¹ Ä Ä ® ¼ ¹ ç · µ ¬ À ç »

<http://hdl.handle.net/11728/12029>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Μεταπτυχιακό στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Εξ Αποστάσεως

Μάθημα: DHIST600 – S21

Διδάσκων: Κυριάκος Ιακωβίδης

Το δημοψήφισμα του 1920 μέσα από τον τύπο της εποχής

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Γιώργος Μπουργάνης

Αριθμός μητρώου: 1194800375

Αύγουστος 2021

Περιεχόμενα

Βιβλιογραφική επισκόπηση	2
Παρουσίαση των υπό μελέτη εφημερίδων	4
Ιστορικό πλαίσιο	5
Οι αντιδράσεις στην ανακοίνωση διεξαγωγής του δημοψηφίσματος	9
Λίγο πριν το δημοψήφισμα.....	24
Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και οι θέσεις των εφημερίδων.....	45
Επίλογος - Συμπεράσματα	61
Βιβλιογραφία	63

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Μια από τις στιγμές που έχουν απασχολήσει περισσότερο την ελληνική ιστορία είναι η Μικρασιατική καταστροφή. Για αυτό το λόγο, στην προσπάθεια να εξηγηθούν τα αίτια της καταστροφής, έχουν μελετηθεί αρκετά και τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1920.

Στο έργο του «Ελευθέριος Βενιζέλος, ο άνθρωπος, ο ηγέτης- Βιογραφία» ο Νικόλαος Παπαδάκης υποστηρίζει πως η επιστροφή του Κωνσταντίνου είχε ως αποτέλεσμα τον κλονισμό της συνθήκης των Σεβρών. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως οι Γάλλοι αποφάσισαν να αλλάζουν την στάση τους εξαιτίας του μίσους προς τον Κωνσταντίνο, ενώ κι οι Άγγλοι δεν μπορούσαν να τους μεταπείσουν με τον Κωνσταντίνο στον θρόνο. Τέλος όσον αφορά το ζήτημα της νοθείας στο δημοψήφισμα, χαρακτηρίζει το ύψος της θετικής ψήφου «εξωφρενικό», επισημαίνοντας πως για να ήταν κάτι τέτοιο εφικτό δεν θα έπρεπε οι βενιζελικοί απλώς να απέχουν αλλά θα έπρεπε να ψηφίσουν υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.¹

Ο αντιστράτηγος Δημήτριος Βάκας στο βιβλίο του «Ελ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης, Ιστορικά σελίδες από την δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδος 1910-1920» θεωρεί πως με την επάνοδο του Κωνσταντίνου η Ελλάδα σταμάτησε να θεωρείται σύμμαχος χώρα. Ακόμη εκφράζει την πεποίθηση πως αν η Ελλάδα συνέχιζε την πορεία της χωρίς τον Κωνσταντίνο η Μικρασιατική Καταστροφή δεν θα είχε συμβεί ποτέ κι η Ελλάδα θα είχε αυξήσει σημαντικά τα εδάφη και τον πληθυσμό της.²

Ο Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του «Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)» κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις αντιδράσεις των δυνάμεων της Αντάντ στην επικράτηση των βασιλικών και κατακρίνει έντονα τον βασιλιά Κωνσταντίνο και την κυβέρνηση που αποφάσισαν να κινηθούν εγωιστικά και να μην λάβουν υπόψιν τους τις απειλές των Συμμάχων. Επιπλέον σε όσους υποστηρίζουν πως η επιστροφή του Κωνσταντίνου αποτέλεσε απλώς αφορμή για την μεταβολή της στάσης των δυνάμεων της Αντάντ απαντάει πως ακόμα και σε περίπτωση που κάτι

---

¹ Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. Β', Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Αθήνα 2017, σελ. 749-777.

² Δημήτριος Βάκας, *Μεγάλη Ελλάς, Ελευθέριος Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης*, Εκδόσεις Σπ. Δαρέμα, Αθήνα 1965, σελ. 499-538.

τέτοιο ίσχυε η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να παρέχει καμία τέτοια αφορμή στους Συμμάχους.³

Στο έργο του «Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)» ο Γιώργος Καρανικόλας χαρακτηρίζει τις εξελίξεις του Νοεμβρίου του 1920 «μοιραίες» για την πορεία της Ελλάδας. Επίσης αναφέρεται στον ρόλο των κουμουνιστών στα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1920 και αναφέρει πως τόσο οι βενιζελικοί όσο κι οι αντιβενιζελικοί προσπαθούσαν εκείνη την περίοδο να τους προσεγγίσουν αλλά εκείνοι αρνήθηκαν. Επιπρόσθετα αναφέρεται και στην έχθρα των κουμουνιστών απέναντι στον Βενιζέλο, επισημαίνοντας και το γεγονός πως η πρώτη προεκλογική συγκέντρωση των Σοσιαλιστών πήρε χαρακτήρα διαδήλωσης κατά του Βενιζέλου, μιας και σε αυτή συμμετείχαν και πολλοί αντιβενιζελικοί.⁴

Ο Γκούναρ Χέρινγκ στο έργο του «Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936» αναφέρει πως οι αντιβενιζελικοί είχαν δηλώσει ξεκάθαρα πριν από τις εκλογές πως θεωρούσαν βασιλιά της Ελλάδος τον Κωνσταντίνο και πως σε περίπτωση νίκης τους θα ακολουθούσε δημοψήφισμα για την επιστροφή του στη χώρα. Έτσι μετά την νίκη τους στις εκλογές αποφάσισαν να προκηρύξουν δημοψήφισμα, αγνοώντας πλήρως τις αντιρρήσεις των Συμμάχων. Επιπλέον επισημαίνονται οι ανωμαλίες στη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος κι επισημαίνεται πως υπήρξαν περιπτώσεις εκφοβισμού ψηφοφόρων. Ακόμα ο συγγραφέας τονίζει πως δυσπιστία προκαλεί και μόνο του το γεγονός πως οι ψήφοι υπέρ της επιστροφής του βασιλιά ήταν αρκετά περισσότερες από το σύνολο των ψήφων που καταμετρήθηκαν στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν 21 μέρες νωρίτερα. Επιπρόσθετα αναφέρεται πως οι σοσιαλιστές κράτησαν ίσες αποστάσεις από Φιλελεύθερους και Αντιβενιζελικούς, παρά τις προτάσεις που είχαν κι από τους δύο για συνεργασία. Όσον αφορά τη στάση τους στο δημοψήφισμα ο συγγραφέας εκφέρει την άποψη πως οι σοσιαλιστές μάλλον προτίμησαν την αποχή ή ψήφισαν κατά της επιστροφής του βασιλιά.⁵

Ακόμα πρέπει να επισημανθούν κι όσα γράφονται στον 15^ο τόμο του βιβλίου «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 έως το 1941». Στο έργο

---

³ Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. Β', Εκδόσεις Αδελφών Ρόδη, Αθήνα 1947, σ. 79-102

⁴ Γιώργος Δ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1973, σελ. 434-520

⁵ Γκούναρ Χέρινγκ, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 2006, σελ. 902-1003

αυτό αναφέρεται πως η επιστροφή του Κωνσταντίνου αποτέλεσε ένα γεγονός εξέχουσας σημασίας, μιας και μετά από αυτή οι δυνάμεις της Αντάντ άλλαξαν τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα. Ωστόσο στο βιβλίο παρατηρείται πως η αλλαγή στάσης των Συμμάχων στην πραγματικότητα υπαγορεύτηκε από την αλλαγή του διεθνούς πλαισίου. Αναλυτικότερα υποστηρίζεται πως για την Ιταλία η επιστροφή του Κωνσταντίνου αποτέλεσε απλώς μια αφορμή για την αλλαγή στάσης, ενώ ούτε κι Γαλλία άλλαξε στάση εξαιτίας της επιστροφής του βασιλιά. Βέβαια εκφράζεται η άποψη πως με τον Βενιζέλο στην ηγεσία της Ελλάδας η αλλαγή της γαλλικής στάσης θα ήταν περισσότερο σταδιακή και θα είχε συναντήσει και πιο αποτελεσματικές αντιδράσεις. Επιπλέον τονίζεται πως και στην Αγγλία ενισχύθηκαν εκείνη την περίοδο οι επικριτές της κυβερνητικής πολιτικής, η οποία ευνοούσε την Ελλάδα. Τέλος όσον αφορά τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος είναι ξεκάθαρο πως οι συγγραφείς του βιβλίου θεωρούν πως έχει συμβεί νοθεία.⁶

Παρουσίαση των υπό μελέτη εφημερίδων

Η εργασία θα ασχοληθεί με την μελέτη του τύπου της περιόδου από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος μέχρι και την επόμενη της πραγματοποίησής του. Για να παρουσιαστεί όλο το φάσμα του τύπου της εποχής έχει επιλεγθεί να παρουσιαστούν μια βενιζελική, μια κωνσταντινική και μια σοσιαλιστική εφημερίδα και συγκεκριμένα οι εφημερίδες «Εστία», «Σκριπ» και «Ριζοσπάστης.»

Η Εστία δημιουργήθηκε το 1876 από τον Γιώργο Δροσίνη ως περιοδικό και το Μάρτιο του 1894 ξεκίνησε να κυκλοφορεί ως απογευματινή εφημερίδα. Το 1900 την εφημερίδα απέκτησε ο Άδωνης Κύρος, στον οποίο οφείλεται κι η αύξηση της δημοφιλίας της, ενώ μετά το θάνατο του την εφημερίδα συνέχισαν να εκδίδουν οι γιοι του, Αχιλλέας και Κύρος. Η εφημερίδα ήταν ξεκάθαρο πως στήριζε σταθερά τον Βενιζέλο αλλά ταυτόχρονα κατάφερνε να διατηρεί την εγκυρότητα και την αξιοπιστία της, αποφεύγοντας τον φανατισμό.⁷ Επιπλέον αξίζει να αναφερθεί πως η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε το φθινόπωρο του 1916 για να επαναξεκινήσει την άνοιξη του 1917, με κάποιους να υποστηρίζουν πως η διακοπή αυτή είχε επιβληθεί από το κράτος των Αθηνών.⁸

---

⁶ Γιώργος Χριστόπουλος – Ιωάννης Μπαστιάς (επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σελ. 133-154

⁷ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α', Αθήνα 1959, σελ. 219-237

⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο τύπος και ο Διχασμός (1914-1917)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σελ. 30

Μια άλλη σημαντική εφημερίδα της περιόδου ήταν «Το Σκριπ», το οποίο εκδόθηκε αρχικά από τον Ευάγγελο Κουσουλάκο ως σατυρική εφημερίδα και το 1895 μετατράπηκε σε καθημερινή. Μετά τον θάνατο του Κουσουλάκου το 1903 την εφημερίδα ανέλαβε ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης, ο οποίος εξελέγη και βουλευτής με το κόμμα των Εθνικοφρόνων το 1915. Αν και πριν το 1909 η εφημερίδα είχε ταχθεί εναντίον των παλαιών κομμάτων, τελικά στάθηκε σταθερά κατά του Βενιζέλου, τον οποία επέκρινε έντονα και διαρκώς. Η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε το 1917 και άρχισε και πάλι στις 20 Σεπτεμβρίου του 1920.⁹

Τέλος πρέπει να αναφερθούμε και στην εφημερίδα που τάσσονταν κατά τόσο του Βενιζέλου όσο και των βασιλικών, τον «Ριζοσπάστη», ο οποίος άρχισε να εκδίδεται τον Ιούλιο του 1917 από τον Ιωάννη Πετσόπουλο. Και αυτή η εφημερίδα υπήρξε θύμα των Ιουλιανών, αφού μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου τα γραφεία της καταστράφηκαν κι η εφημερίδα διέκοψε την λειτουργία της για μια εβδομάδα. Ο Ριζοσπάστης υπερασπιζόνταν και προωθούσε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.), ενώ συχνά χρησιμοποιούσε υψηλούς τόνους και σκληρή γλώσσα. Η εφημερίδα από το 1919 αποτέλεσε όργανο του Σ.Ε.Κ.Ε. κι είχε σκοπό να προπαγανδίζει τις θέσεις του.¹⁰

Ιστορικό πλαίσιο

Μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, στην Ελλάδα είχαν αναδειχθεί ως κυρίαρχες πολιτικές φυσιογνωμίες ο πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, κι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και μέχρι και την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν πολύ καλές.¹¹

Όταν, όμως, το 1914 ξεκίνησε ο Α' Παγκοσμίου Πολέμος, στην Ελλάδα δημιουργήθηκαν αμέσως δύο αντίθετες παρατάξεις ανάλογα με το αν υποστήριζαν τη συμμετοχή ή όχι της χώρας στον πόλεμο. Από την μια Βενιζέλος υποστήριζε πως η χώρα θα έπρεπε να συμμετέχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, καθώς πίστευε πως οι Συμμαχικές Δυνάμεις θα κατάφερναν τελικά να επικρατήσουν, ενώ από την άλλη ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, αν και θεωρούσε πως οι Κεντρικές Δυνάμεις θα ήταν αυτές που θα ήταν αυτές που θα επικρατούσαν, αναγνώριζε πως η Ελλάδα δεν

---

⁹ Μάγερ, ό.π., σελ. 237-244

¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 140-152

¹¹ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, τ. Γ', Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1973, σελ. 248

μπορούσε να βρεθεί σε αντίθετο στρατόπεδο με την Μεγάλη Βρετανία, την κυρίαρχη δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου, και για αυτό πρότεινε τη λύση της μόνιμης ουδετερότητας.¹²

Στις 21 Φεβρουαρίου του 1915 ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για πρώτη φορά, αλλά μετά από ένα σύντομο πέρασμα του Γούναρη από την πρωθυπουργία, ο Βενιζέλος ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία μετά την νίκη του στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου.¹³ Τελικά, όμως, παραιτήθηκε ξανά στις 22 Σεπτεμβρίου, με τον βασιλιά να αναθέτει την πρωθυπουργία στον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η κυβέρνηση του, όμως, καταψηφίστηκε από την βουλή ένα μήνα αργότερα κι έτσι προκηρύχθηκαν νέες εκλογές για τις 6 Δεκεμβρίου. Σε αυτές το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν συμμετείχε, με αποτέλεσμα να κυριαρχήσει το κόμμα των Εθνικοφρόνων.¹⁴ Η βουλή που προέκυψε από τις εκλογές αυτές ήταν απόλυτα φιλοβασιλική και χαρακτηρίστηκε αντισυνταγματική τόσο από τον Βενιζέλο, όσο κι από την Ανταντ.¹⁵

Στις 17 Αυγούστου στη Θεσσαλονίκη εκδηλώθηκε το Κίνημα Εθνικής Άμυνας και λίγες μέρες μετέπειτα έφτασε εκεί ο Βενιζέλος δημιουργώντας την κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης και χωρίζοντας ουσιαστικά την Ελλάδα στα δύο. Οι σχέσεις των Συμμάχων με το κράτος των Αθηνών ήταν άσχημες με αποκορύφωμα τα «Νοεμβριανά» του 1916, οπότε πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα συγκρούσεις συμμαχικών δυνάμεων με «Επιστράτους», υποστηρικτές του βασιλιά Κωνσταντίνου.¹⁶

Μάλιστα στην συνέχεια ακολούθησε και αποκλεισμός των Συμμάχων στην Παλαιά Ελλάδα στις 25 Νοεμβρίου, με τον Κωνσταντίνο να παραμένει στη θέση του μέχρι τις 24 Μαΐου, οπότε έφτασε στην Ελλάδα ο ύπατος αρμοστής των Συμμάχων Κάρολος Ζοννάρ και απαίτησε την παραίτηση του.¹⁷

Ο Κωνσταντίνος, όμως, δεν παραιτήθηκε αλλά σε μήνυμα του προς τον λαό ανέφερε πως φεύγει αφήνοντας στον θρόνο τον υιό του Αλέξανδρο. Λίγο αργότερα, στις 14 Ιουνίου, ο Βενιζέλος ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία και αναβίωσε τη βουλή που

---

¹² Αντώνης Κλάφης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι», Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019, σελ. 269-272

¹³ Κλάφης, ό.π., σελ. 275-276

¹⁴ Γρηγόριος Δάφνης, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1961, σελ. 130-131

¹⁵ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση: εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 238

¹⁶ Χριστόπουλος, ό.π., σελ. 40-42

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 42-46

είχε εκλεγεί στις 31 Μαΐου του 1915, κυρίως λόγω του ότι φοβόταν μήπως, εξαιτίας των γεγονότων που είχαν προηγηθεί, τις έχανε.¹⁸

Στη συνέχεια ο Βενιζέλος οδήγησε την χώρα στον πόλεμο και κατάφερε το φθινόπωρο του 1918, όταν οι Κεντρικές Δυνάμεις αναγνώρισαν την ήττα τους, να βρίσκεται μεταξύ των νικητών. Τελικά η Ελλάδα στις 28 Ιουλίου του 1920 υπέγραψε τη συνθήκη των Σεβρών, στην οποία ρυθμίζονταν οι υποθέσεις που αφορούσαν την ηττημένη του πολέμου Οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι η Ελλάδα πήρε στην κατοχή της την Ανατολική Θράκη μέχρι λίγα χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη κι όλα τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, ενώ αποκτούσε την διοίκηση της Σμύρνης και της ενδοχώρας της για πέντε χρόνια, με πρόβλεψη και για οριστική παραχώρηση στην Ελλάδα μετά από πέντε χρόνια, εάν το επιθυμούσαν οι κάτοικοι της περιοχής. Επιπλέον με ειδικές συνθήκες ορίζονταν πως οι Σύμμαχοι θα παραχωρούσαν την κυριότητα της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα κι η Ιταλία θα της παραχωρούσε τα Δωδεκάνησα εκτός από τη Ρόδο και το Καστελόριζο.¹⁹

Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Βενιζέλος προκήρυξε εκλογές για τις 25 Οκτωβρίου του 1920, αισιόδοξος πως μετά την διεύρυνση των συνόρων θα πετύχαινε μια εύκολη νίκη. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου οι παραδοσιακοί υποστηρικτές του βασιλιά πλαισιώθηκαν από όλους τους δυσαρεστημένους από την πολιτική του Βενιζέλου, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου στις 12 Οκτωβρίου, ο οποίος οδήγησε και στην αναβολή των εκλογών για την 1^η Νοεμβρίου. Τελικά στις εκλογές οι Φιλελεύθεροι ηττήθηκαν συγκεντρώνοντας μόλις 118 από τις 369. Ο Βενιζέλος απέδωσε τα αίτια της ήττας του στην κόπωση του λαού από τους συνεχείς πολέμους, ενώ οι αντιβενιζελικοί στις αυθαιρεσίες της κυβέρνησης τα τελευταία χρόνια, στις επεμβάσεις των Συμμάχων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1916-1917 και στην δημοτικότητα του Κωνσταντίνου.²⁰

Ο Κρητικός πολιτικός μόλις έγιναν γνωστά τα αποτελέσματα παραιτήθηκε και έφυγε από τη χώρα. Την πρωθυπουργία της νέα κυβέρνησης δεν ανέλαβε ο ουσιαστικός ηγέτης της Ηνωμένης Αντιολίτευσης, Δημήτριος Γούναρης, έτσι ώστε να μην επιδεινωθούν οι σχέσεις με την Αντάντ και η θέση δόθηκε στον μετριοπαθέστερο Δημήτρη Ράλλη. Η νέα κυβέρνηση τόνισε πως δεν θα ακολουθούσε πολιτική

---

¹⁸ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015, σελ. 115-116

¹⁹ Κλάψης, ό.π., σελ. 325-326

²⁰ Χριστόπουλος, ό.π., σελ. 146-147

αντεκδικήσεων απέναντι στους φιλελεύθερους, ενώ δεν θα άλλαζε και την εξωτερική πολιτική της χώρας. Παρόλα αυτά το νέο καθεστώς δεν έγινε δεκτό με θετική διάθεση από τους Συμμάχους. Η αλήθεια είναι πως και γενικότερα οι διεθνείς συσχετισμοί εκείνη τη στιγμή είχαν αλλάξει αρκετά, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Πρώτα από όλα πρέπει να επισημανθεί πως η Ιταλία ήταν από την αρχή αντίθετη με την παραχώρηση εδαφών της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα και διατήρησε και μετά αυτή τη στάση. Από την άλλη κι η Γαλλία είχε αντιληφθεί πως η Ελλάδα αποτελούσε όργανο της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο κι έτσι κι αυτή δεν ήταν τόσο θετική απέναντι στη χώρα. Ακόμα στη αλλαγή στάσης της Γαλλίας ενίσχυσε κι η αλλαγή ηγεσίας, με τον Μιλεράν να διαδέχεται τον Κλεμανσώ, αλλά κυρίως η ήττα των γαλλικών στρατευμάτων στην Κιλικία, τη μόνη περιοχή της Μικράς Ασίας που κατείχε η Γαλλία. Επιπλέον πρέπει να αναφερθούμε και στον φόβο που υπήρχε γενικά στους Συμμάχους για μια προσέγγιση Τουρκίας- Σοβιετικής Ένωσης, οι οποίες πιο κοντά μετά την επίθεση της πρώτης στην Αρμενία. Έτσι κι Αγγλία δεν μπορούσε μόνη της να επιβάλλει την πολιτική στήριξης της Ελλάδας, ενώ και εσωτερικό της αυξήθηκαν οι επικριτές της ευνοϊκής προς την Ελλάδα πολιτικής Παρά, πάντως, την αρνητική για την Ελλάδα κατάσταση σε διεθνές επίπεδο η Κυβέρνηση στις 11 Νοεμβρίου προκήρυξε και επίσημα δημοψήφισμα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, όπως είχε υποσχεθεί και προεκλογικά.²¹

---

²¹ Στο ίδιο, σελ. 150-154

Οι αντιδράσεις στην ανακοίνωση διεξαγωγής του δημοψηφίσματος

Την επόμενη μέρα, στις 12 Νοεμβρίου, η βενιζελική εφημερίδα *Εστία* στο κεντρικό της άρθρο επέλεξε να μην ασχοληθεί με το δημοψήφισμα και αρέστηκε στο σχολιασμό της πρώτης φράσης του διαγγέλματος προκήρυξης του δημοψηφίσματος, στην οποία τονίζονταν πως ο ελληνικός λαός στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου έδειξε την θέληση του για επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου αναφέροντας τα ακόλουθα:

«Οι γνωρίζοντες στοιχειώδη γραφήν και ανάγνωσιν θα ομολογήσουν ότι δεν είπαν και δεν έγραψαν τίποτε περισσότερο οι Φιλελεύθεροι από του Αρχηγού του μέχρι του τελευταίου αυτών. Πολύ προ τον εκλογών ο κ. Βενιζέλος εδήλωσεν ότι τας εκλογάς θα τας θεωρήση ως δημοψήφισμα επί του Δυναστικού ζητήματος και το εδήλωσε με την διακρίνουσαν αυτόν παρρησίαν απτόητος προ των συνεπειών. Και όταν αι εκλογαί μας έφεραν ηττηθέντας δεν είπομεν τίποτε περισσότερο. Ωμολογήσαμεν απεριφράστως ότι δια των εκλογών ο λαός απέδειξεν ότι θέλει τον Βασιλέα και επιμείναμεν υβριζόμενοι, προκαλούμενοι και λοιδωρούμενοι.

Ιδού τώρα, ότι και η Κυβέρνησις παραδέχεται ότι αι εκλογαί της 1ης Νοεμβρίου έδωκαν εις τον Ελληνικόν λαόν την ευκαιρίαν ν' αποφανθή σαφώς και κατηγορηματικώς «περί του Δυναστικού ζητήματος».

Και όμως μετά την ευχάριστον αυτήν συμφωνίαν μαζί μας προκηρύσσεται το Δημοψήφισμα. Ομολογούμεν ότι δεν εννοούμεν τίποτα».²²

Η βενιζελική «*Εστία*», λοιπόν, αποδέχεται πως ο λαός επιθυμεί την επάνοδο του βασιλιά και δεν επιχειρηματολογεί εναντίον της παρά μόνο εκφράζει με ήπιο τρόπο την διαφωνία της σχετικά με τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως οι βενιζελικοί θεωρούσαν δεδομένο το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος και για αυτό δεν προσπάθησαν να επιχειρηματολογήσουν κατά της επιστροφής του βασιλιά, κάτι που εξηγείται από το κλίμα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα μετά την επικράτηση της αντιπολίτευσης στους δρόμους της Αθήνας επικρατούσε παροξυσμός με πληθώρα εκδηλώσεων για την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Εκεί

---

²² *Εστία*, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1920

πολλά αυτοκίνητα και άμαξες παρελαύνανε έχοντας μέσα φωτογραφίες του Κωνσταντίνου με λουλούδια και στεφάνια ελιάς, τα πλήθη ζητοκράυγαζαν κι έριχναν στις άμαξες λουλούδια, τραγουδούσαν το «Του αιτού ο γιος» και φώναζαν «Ζήτω ο Κωνσταντίνος», ενώ πολλοί πυροβολούσαν στον αέρα από τη χαρά τους. Επιπλέον παρατηρήθηκαν κι αρκετά επεισόδια με βενιζελικούς, οι οποίοι αναγκάστηκαν να φύγουν από τους δρόμους.²³ Επιπρόσθετα οι αυθαιρεσίες των κωνσταντινικών μετά την νίκη τους ήταν πολλές, αφού, πέρα από το ότι απελευθέρωσαν τους ομοϊδεάτες τους από τις φυλακές, πραγματοποίησαν και εκτεταμένες εκκαθαρίσεις στην παιδεία, την δικαιοσύνη, την εκκλησία, την δημόσια διοίκηση και τις ένοπλες δυνάμεις.²⁴ Η επικράτηση των κωνσταντινικών, λοιπόν, έμοιαζε ολοκληρωτική και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν σίγουρο πως θα ήταν όποιο αυτοί επιθυμούσαν, ακόμα κι αν ήταν απαραίτητο τα αποτελέσματα να νοθευτούν.

Αντίθετα με την «Εστία» η φιλοβασιλική εφημερίδα Σκριπ, στις 12 Νοεμβρίου ασχολείται στο κεντρικό της άρθρο με τίτλο «Η μόνη όψις του ζητήματος» με το δημοψήφισμα. Εκεί αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Το δημοψήφισμα θα ενεργηθή προς επίσημην λαϊκὴν κύρωσιν του συντελεσθέντος ἤδη γεγονότος και ἵνα ἐπὶ τη βάσει αὐτοῦ ἐπανέλθῃ ὁ Βασιλεὺς κατὰ τρόπον βασιλικόν[...] Το δημοψήφισμα έχει και ἄλλη τινὰ σοβαροῦσιν σημασίαν φύσεως αποκλειστικῶς ἐσωτερικῆς. Θα δημιουργήσῃ το σταθερὸν προηγούμενον της δικαιοδοσίας μόνο του λαοῦ ὅπως ἀποφαίνεται ἀμέσως ἐπὶ των ζητημάτων της βασιλείας του και θ' ἀποτρέψῃ δια παντός πλέον ἀπὸ της Ελλάδος τον κίνδυνον κομματικῆς υπεισόδου εἰς τοιαύτα τα πολιτικά ζητήματα. [...]

Ὁ φυγάς τέως διαχειρζόμενος αυθαιρέτως τα κοινὰ ἐν Ελλάδι, πρὶν καταλίπῃ την Χώραν, ἤτις τον κατεδίκασεν, ἐξεσφενδόνισεν ἐν διάγγελμα. Δὲν ἀπευθύνετο τούτο πρὸς τον «Ἑλληνικὸν λαόν», ὡς ἐπεγράφετο. Ἀπέβλεπεν ἀπλῶς εἰς ἐξωτερικὴν κατανάλωσιν. Να γεννήσῃ δηλονότι την δυσπιστίαν των δια την μονιμότητα της ἐν τη Ἐγγύς Ἀνατολή δημιουργηθείσης τάξεως ἐνδιαφερομένων ζωτικώτατα Δυνάμεων περὶ της μαχιμότητος και του ἠθικοῦ του Ἑλληνικοῦ στρατοῦ

²³ Michael Llewellyn-Smith, *Το ὄραμα της Ιωνίας: ἡ Ελλάδα στη Μικρὰ Ἀσία, 1919-1922*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τράπεζας, Ἀθήνα 2009, σελ. 294-295

²⁴ Γιαννουλόπουλος, ὁ.π., σελ. 277

και του Ελληνικού λαού, με την αποπομπή του εξ Ελλάδος. [...] Εκεί και μόνο κείται το απασχολούν και ανησυχούν τα Δυτικάς Δυνάμεις ζήτημα.» [...]

Η Ελλάς περί των δικών αυτής συμφερόντων ενδιαφερόμενη ως ελεύθερον και κυριαρχικόν κράτος κάλλιστα γνωρίζει που κείνται ταύτα και θα τα υπερασπίση, ενιαία και ομονούσα, πάση δυνάμει και αντή πάσης θυσίας. Και τα συμφέροντα ταύτα συμπίπτουν καθ' όλην την γραμμήν προς τα εν Ανατολή συμφέροντα των συμμάχων και φίλων Δυνάμεων». ²⁵

Η εφημερίδα, λοιπόν, προσπαθεί να πείσει όσον τον λαό να ψηφίσει υπέρ της επιστροφής του Κωνσταντίνου στο δημοψήφισμα εξηγώντας και ποιους σκοπούς εξυπηρετεί η διεξαγωγή του. Επιπλέον τονίζει πως οι απόψεις της κυβέρνησης κι τα συμφέροντα της χώρα ταυτίζονται με αυτά των συμμάχων, σε μια απόπειρα να ηρεμήσει τον λαό και να τον πείσει ότι δεν υπάρχει κίνδυνος για την χώρα. Ακόμα κάνει δριμυαία επίθεση στους Φιλελευθέρους και κυρίως στον Βενιζέλο, τον οποίο κατηγορεί πως θέλει να βλάψει τη χώρα με όσα δηλώνει μετά την ήττα του, κάτι που δείχνει πως υπάρχει κλίμα όξυνσης, τουλάχιστον στους αντιβενιζελικούς.

Αντίθετα με την Σκριπ, ο Ριζοσπάστης δεν ασχολείται καθόλου με το δημοψήφισμα και στο κεντρικό του άρθρο, γραμμένο από τον Πετσόπουλο, ασχολείται με το «Το οικονομικό πρόβλημα», για το οποίο σχολιάζεται πως:

«Το σπουδαιότερον των προβλημάτων πού αντιμετωπίζει σήμερον ή Κυβέρνησις είναι το οικονομικόν [...] Πώς θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα ο Βενιζέλος; Θα έλεγε εις την Ευρώπην: «Τα ηρωικά στρατεύματά μου» αναμένουν εναγωνίως το πρόσταγμα δια να προχωρήσουν. Πού προτιμάτε να τα στείλω; Εις την Ρωσίαν ή εις την Ασίαν; Η υπόθεσις θασας στοιχίση μόνο πεντακόσια εκατομμύρια και αυτά ως δανεικά, [...] αδιαφορόν αν το δημόσιον χρέος μας αυξάνεται διαρκώς. Μήπως ο κ. Βενιζέλος θα επλήρωνε τους τόκους; [...] Τα θα κάμη τώρα η νέα Κυβέρνησις; [...] Πόλεμον θα κάμωμεν και πάλιν για να μας δώσουν οι τραπεζίται της Αντάντ λεπτά.» ²⁶

²⁵ Σκριπ, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1920

²⁶ Ριζοσπάστης, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1920

Παρατηρούμε, επομένως, την επίθεση προς την Κυβέρνηση και τον Βενιζέλο για τον τρόπο με τον οποίο προσπάθησαν να λύσουν το οικονομικό πρόβλημα της χώρας και βλέπουμε την αντίθεση των κουνουνιστών στον πόλεμο, τον οποίο υποστηρίζεται πως προωθούν τα άλλα κόμματα. Η αλήθεια είναι πως όταν ξεκίνησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος οι σοσιαλιστές ήταν διαιρεμένη ανάμεσα σε όσους επιθυμούσαν την συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο κι όσους διαφωνούσαν. Μάλιστα στην αρχή έμοιαζε οι πρώτοι να είναι περισσότεροι, αλλά σύντομα μετά των ερχομό των ειδήσεων για τις φρικαλεότητες του πολέμου και κυρίως μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, οι σοσιαλιστές στην Ελλάδα τάχθηκαν σταθερά κατά του πολέμου, με την αποστρατικοποίηση να είναι κι ένα από τα κυρίαρχα συνθήματα του Σ.Ε.Κ.Ε. στις εκλογές του 1920.

Την επόμενη μέρα, στις 13 Νοεμβρίου, η εφημερίδα «Εστία» κυκλοφόρησε έχοντας στο πρωτοσέλιδό της το άρθρο «Το αίσθημα και η σκέψις». Σε αυτό αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Τίθεται[...] εις εφαρμογήν η πολιτειακή θεωρία του κ. Γούναρη, κατά την οποίαν ο πολιτικός ανήρ δεν είνε υποχρεωμένος να ηγηθή του λαού, αλλά είνε αρκετόν να τον ακολουθήση, πιστός εκτελεστής της λαϊκής επιταγής. Ταυτοχρόνως όμως και εκτελεστής ανεύθυνος έτοιμος εν περιπτώσει δυσμενούς εκβάσεως ν' απαντήση εις τον λαόν «Διατί τα βάζεις μαζί μου; Σύ είπας! [...]

Το Δημοψήφισμα, όπως τίθεται σήμερα προ του Ελληνικού λαού, αποτελεί απλώς μίαν αισθηματολογικήν δοκιμασίαν. Ο Λαός καλείται να απαντήση απλώς αν θέλη τον Βασιλέα του. Και ο λαός φυσικά, θ' απαντήση ότι τον θέλει. Το απήντησεν ήδη ερωτηθείς υπό το ίδιον πνεύμα εις τα εκλογάς.[...]

Κυβέρνησις παραμερίζουσα την αισθηματικήν όψιν του ζητήματος και αναγνωρίζουσα την πρακτικήν του σοβαρότητα, ώφειλε κατ' άλλον τρόπον να θέση το Δυναστικόν πρό του λαού. Ώφειλε να γνωρίζη πρώτον αυτή καθ' όλη των την έκτασιν τας συνέπειας και καθ' όλην των την έκτασιν επίσης να τας απλώση έπειτα προ του λαού.[...]

Ο λαός καλούμενος εις το δημοψήφισμα οφείλει να γνωρίζει τι ψηφίζει εκτός του προσώπου του Βασιλέως Κωνσταντίνου, δια τον οποίον

απεφάνθη ήδη. Διάβημα τόσον εκτεταμένον και τόσον σημαντικόν όσον αυτό δεν επιτρέπεται να γείνη άνευ πλήρους επιγνώσεως των ευχάριστων ή δυσάρεστων συνεπειών του». ²⁷

Η «Εστία», λοιπόν, ανεβάζει σχετικά τους τόνους και επιτίθεται στην κυβέρνηση προσπαθώντας να δείξει στον λαό πως η επιστροφή του βασιλιά ελλοχεύει κινδύνους, για τους οποίους δεν έχει ενημερωθεί. Οι κίνδυνοι αυτοί σχετίζονται με την αρνητική διάθεση των Συμμάχων απέναντι στον Κωνσταντίνο, εξαιτίας της στάσης του κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναλυτικότερα ο Κωνσταντίνος τότε υποστήριξε την ουδετερότητα. δεν άφησε τον Βενιζέλο να βάλει την χώρα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και γενικότερα επέδειξε μια ιδιαίτερα φιλογερμανική στάση. Μάλιστα τον Νοέμβριο του 1916 πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα συγκρούσεις μεταξύ επιστράτων υποστηρικτών του Κωνσταντίνου και γαλλικών στρατευμάτων, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο αρκετών Γάλλων στρατιωτών και την διόγκωση της εχθρότητας προς τον Κωνσταντίνο, ειδικά στην Γαλλία. Τελικά μάλιστα οι Σύμμαχοι τον ανάγκασαν να εγκαταλείψει το θρόνο του το 1917 κι από τότε θεωρούνταν για αυτούς μια εχθρική προσωπικότητα που δεν θα έπρεπε να επιστρέψει ποτέ στην Ελλάδα. Η εφημερίδα, λοιπόν, εδώ υπονοεί πως οι Σύμμαχοι θα αντιδράσουν στην επιστροφή του Κωνσταντίνου και αυτό θα έχει ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες για τη χώρα.

Την ίδια μέρα ο τίτλος του κεντρικού άρθρου της «Σκριπ» είναι «Εθνική κληρονομιά κι ουχί ατομική δωρεά». Ο αρθρογράφος αναφέρεται στο κύριο άρθρο της γαλλικής εφημερίδας «Χρόνος», στο οποίο υποστηρίζεται ότι οι παραχωρήσεις που έγιναν τα τελευταία χρόνια προς την Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά εξαιτίας της εμπιστοσύνης των Συμμάχων στον Βενιζέλο. Η εφημερίδα επικρίνει έντονα τις δηλώσεις, παρατηρώντας την αντίθεση με το δόγμα υπέρ των εθνοτήτων και των δικαίων των λαών που εξέφραζαν οι σύμμαχοι και καταλήγει εκφράζοντας την άποψη πως:

«Ευτυχώς η απαλλαγείσα της τυραννικής μονοκρατορίας ενός δικτάτορος Ελλάς, κατέχουσα δια του Εθνικού αυτής στρατού τα δι' αίματος των ιδίων αυτής τέκνων απελευθερωθέντα εδάφη, τα απ' αίωνων ανηκόντα εις αυτήν, δύναται σήμερον να βεβαιώσει ειλικρινώς,

---

²⁷ *Εστία*, Αθήνα 13 Νοεμβρίου 1920

ψυχραίμως και άνευ οιοδήςποτε «μεγαλοφυσούς» διερμηνέως... ότι, ρυθμίσασα κυριαρχικώς τα καθ' εαυτήν εννοεί να διατηρήση την κληρονομίαν της, συντελούσα δια των εθνικών αυτής δυνάμεων και εις την ειρήνευση της Ανατολής, διότι τούτο είνε το συμφέρον αυτής- συμφέρον συμπίπτον κατά πάντα προς τα συμφέροντα των Συμμάχων Δυτικών Δυνάμεων».²⁸

Στο πρωτοσέλιδο, συναντάμε και το άρθρο «Διατί θα γίνει» στο οποίο αναφέρεται πως οι βενιζελικοί, αν και συμφωνούν πως ο λαός απέδειξε στις εκλογές ότι θέλει την επιστροφή του βασιλιά, αναρωτιούνται γιατί γίνεται το δημοψήφισμα, με την εφημερίδα να υποστηρίζει πως:

«Το δημοψήφισμα- απαντώνμεν- θα χρησιμεύση ως τελική και οριστικωτάτη και επισημοτάτη έκφρασις της λαϊκής θελήσεως. [...] Ο Βασιλεύς απομακρυνθείς του θρόνου Του συνεπεία βίας κατά του Ελληνικού λαού, πρέπει να επανέλθη κατόπιν προσκλήσεως του λαού Του. Προπάντος δεν πρέπει να έχη κανείς το δικαίωμα να ισχυρισθή ποτέ εις το μέλλον, ότι τον Βασιλέα επανέφερον εις την Ελλάδα εις συνασπισμός πολιτικών κομμάτων οσονδήποτε και ον εκπροσωπή άυτος την μεγάλην της χώρας πλειψηφίαν. [...] Δια του δημοψηφίσματος δημιουργείται εν προηγούμενον και θεμελιούται ακλονήτως μια βασική αρχή περί της βασιλείας: ανεξαρτήτως των πολιτικών εν τη χώρα διαφορών, μόνος αρμόδιος ν' αποφαινεται είναι ο λαός απ' ευθείας ερωτώμενος. Ακόμα και τούτο το ενεργηθησόμενον δημοψήφισμα θ' αποτελέση μίαν αμεσωτάτην και αναμφισβήτητον κύρουσιν δήλωσιν του Ελληνικού λαού προς τους έξω της Ελλάδος, οίτινες ήκουον επί μίαν τετραετίαν, ότι ο Ελληνικός λαός εξεθρόνισε τον Βασιλέα του διότι... παρέβη το Σύνταγμα! Μετά την αποκατάστασιν των συνταγματικών ελευθεριών εν Ελλάδι, η δήλωσις αυτή του Ελληνικού λαού προς τους εν τω εξωτερικό είνε αναγκαιοτάτη.»²⁹

Η στάση της εφημερίδας παραμένει σταθερή, καθώς και πάλι επιχειρηματολογεί υπέρ της απόφασης να πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα κι επιτίθεται στον Βενιζέλο. Σε αυτό το άρθρο μπορούμε να παρατηρήσουμε και την μόνιμη θέση των βασιλικών πως οι

²⁸ Σκριπ, Αθήνα 13 Νοεμβρίου 1920

²⁹ Στο ίδιο

παραχωρήσεις προς την χώρα έγιναν εξαιτίας των θυσιών του λαού και του δόγματος υπέρ των εθνοτήτων και των δικαίων των λαών και σε αυτές δεν έπαιξε ρόλο ο Βενιζέλος. Η τακτική αυτή ήταν στην πραγματικότητα μονόδρομος για τους βασιλικούς, καθώς η παραδοχή της συνεισφοράς του Βενιζέλου στην διεύρυνση των ελληνικών συνόρων θα είχε σίγουρα αρνητικές συνέπειες στην δημοφιλία τους.

Την ίδια μέρα το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη είχε γραφτεί από τον πρώην βουλευτή Ι.Δ. Σιδέρη και είχε τον τίτλο «Το δημοψήφισμα». Σε αυτό σχολιάζονταν τα ακόλουθα:

«Η Κυβέρνησις φαίνεται δια του τρόπου τούτου θέλουσα να επηρεάσει την γνώμην των Δυνάμεων για το δυναστικόν μας ζήτημα. Αλλ' η γνώμη των ήδη έχει σχηματισθή εκ του αποτελέσματος των εκλογών[...]

Αι Δυνάμεις εξ άλλου φαίνονται, εάν συμφωνήσουν να μη έλθη ο Κωνσταντίνος, ότι σκέπτονται να λάβουν οικονομικά μέτρα κατά της Ελλάδος, εάν ούτος, απειθών, έλθη εις την Ελλάδα.

Είναι λυπηρόν να βλέπωμεν μίαν χώραν να μη δύναται να κανονίση τα του οίκου της όπως θέλει και να ακούωμεν τας απειλάς αυτάς, έπειτα μάλιστα από ένα πόλεμο υπέρ της... ανεξαρτησίας των μικρών εθνών.[...]

Επολεμήσαμεν τον Βενιζέλο ως υποδουλώσαντα την Ελλάδα εις τα καπιταλιστικά συμφέροντα της Ανταντ και την πολιτικήν αυτήν επικρότησε παντοιοτρόπως ο λαός. Και την πολιτικήν ταύτην θα εξακολουθήσωμεν. [...]

Δεν γνωρίζω ακόμη τι θα αποφασίσει τι Κόμμα μας [σχετικά με το δημοψήφισμα]. Η προσωπική μου όμως γνώμη είναι ότι [...] το Σοσιαλιστικόν Κόμμα δεν πρέπει να απόσχη του δημοψηφίσματος αλλά να ψηφίση κατά της επανόδου του Κωνσταντίνου, η οποία πρόκειται τόσα να στοιχίση εις τον δυστυχή αυτόν λαόν συμφοράς»³⁰

Ο Σιδέρης στο συγκεκριμένο άρθρο εκφράζει την προσωπική του άποψη κι όχι την γνώμη των σοσιαλιστών συνολικά, αφού το Σ.Ε.Κ.Ε. δεν είχε πάρει ακόμα οριστικές αποφάσεις. Γενικότερα, πάντως, το Σ.Ε.Κ.Ε. εκείνη την περίοδο είχε αρκετά μεγάλη

---

³⁰ Ριζοσπάστης, Αθήνα 13 Νοεμβρίου 1920

ανομοιογένεια κι οι θέσεις των μελών του διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Το κόμμα ιδρύθηκε το 1918 μετά από το Α' Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο, στο οποίο εκφράστηκαν όλες οι διαφορετικές τάσεις του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος. Συγκεκριμένα σε αυτό παρατηρήθηκαν τρεις διαφορετικές τάσεις, η αριστερή που εξέφραζε τους αριστερούς σοσιαλιστές, η δεξιά, που εξέφρασε σοσιαλδημοκρατικές θέσεις και η κεντρώα, που προσπαθούσε να συμβιβάσει τις δύο προηγούμενες. Τελικά στο συνέδριο επικράτησαν οι απόψεις της αριστερής τάσης, κάτι που αποτυπώθηκε και στο πρόγραμμα του κόμματος, το οποίο συμπεριλαμβάνονταν η κατάργηση της βασιλείας κι η εγκαθίδρυση λαϊκής δημοκρατίας ως μεταβατικό στάδιο πριν την οριστική επικράτηση του σοσιαλισμού. Ο Σιδέρης, πάντως, άνηκε στην δεξιά πτέρυγα του κόμματος και υποστήριζε ακόμα και την συνεργασία με τα αστικά κόμματα σε ορισμένες περιπτώσεις. Φαίνεται, λοιπόν, πως νοιάζονταν και για την βελτίωση των συνθηκών ζωής του λαού ανεξαρτήτα από την οριστική επιβολή του σοσιαλισμού. Έτσι εξέφραζε την άποψη πως δεν θα έπρεπε να επιστρέψει ο Κωνσταντίνος, καθώς η επάνοδος του θα είχε αρνητικές συνέπειες για τον λαό.

Στις 14 Νοεμβρίου το αντίτυπο της «Εστίας», δυστυχώς, δεν υπήρχε, τουλάχιστον στα αρχεία στα οποία είχα πρόσβαση. Για αυτό το λόγο θα παρουσιαστούν όσα γράφονται σε μια άλλη βενιζελική εφημερίδα, την εφημερίδα «Εμπρός». Σε αυτή αναφέρονται το διπλωματικό διάβημα του πρωθυπουργού προς τις πρεσβείες των δυνάμεων της Αντάντ, καθώς και οι δηλώσεις του ίδιου, με στόχο να τονιστεί πως η Ελλάδα βρίσκεται στο πλευρό της Συμμάχων. Στο πρωτοσέλιδο παρατίθεται κι η ανακοίνωση των Φιλελεύθερων κατά της διενέργειας του δημοψηφίσματος, όπου και δηλώνεται πως οι Φιλελεύθεροι θα απέχουν αυτό, χωρίς, όμως, να σχολιάζεται κάτι περισσότερο.³¹

Η ανακοίνωση αυτή, όμως, την ίδια μέρα σχολιάζεται στο κεντρικό άρθρο της «Σκριπ» με τίτλο «Το δημοψήφισμα και η Λέσχη Φιλελευθέρων». Εκεί αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Αφού οι καταδικασθέντες υπό της Λαϊκής ετυμηγορίας δημεγέτραι, φεύγοντες την δικαίαν οργήν του Ελληνικού Λαού, εδραπέτευσαν κατά τον μάλλον επαίσχυντον τρόπον,[...] άμα ως είδον την Συνταγματικήν Κυβέρνησιν του κράτους[...] και αύτον τον λαόν περιφρονούντας τους κωμικούς πολιτικούς ακροβάτας και αποστρέφοντας απ' αυτών μετά

---

³¹ *Εμπρός*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1920

βδελυγμίας το πρόσωπον, επανεύρον το χαρακτηριστικών της φατριάς των θράσος και ήρχισαν τον γνωστόν κλεφτοπόλεμον.[...]

Σήμερα [...] απεπέμφθη της αρχής, δεν υπέταξε τα επαναστατικά του ένστικτα. Δεν είναι πλέον μυστικόν ότι είχαν υπαγορεύσει ευθύς μετά τα αποτελέσματα των εκλογών την δια πυρός και σιδήρου κατακράτησιν της Αρχής, εκτελών ότι δι' υπαινιγμών άλλοτε διεκήρυξεν υπό του βήματος της Βουλής, ότι δηλαδή και αν απεδοκιμάζετο υπό του Λαού θα αντέτασσε κατά της Αντιπολιτεύσεως τους αξιωματικούς και τον στρατόν της αυτοκληθείσης «Εθνικής Αμύνης». Αλλ' όταν επείσθη ότι ολόκληρος ο Ελληνικός στρατός[...] άνηκεν εις το Κράτος και το Έθνος και όχι εις αυτόν, έκρινε καλόν να δραπετεύση εξ Αθηνών.[...]

Ομολογεί το ανακοινωθέν ότι ο Ελληνικός Λαός απεφάνθη υπέρ της παλινρθώσεως του Βασιλέως Κωνταντίνου[...] [αλλά κρίνει ότι] το δημοψήφισμα παρέλκει απολύτως [...] και έχει σκοπόν να μετατοπίση την ευθύνην των συνεπειών της παλινρθώσεως του Βασιλέως Κωνσταντίνου από των ώμων των κυβερνήσεως εις του ώμους του Ελληνικού λαού. [...]

Μόνο κωμικοί άτεχνοι δύνανται να φαντάζονται ότι διά τοιούτων αστειοτήτων θα ήτο δυνατόν να ακουσθώσιν υπό του Ελληνικού λαού την επομένην της υπ' αυτού καταδίκης των. [...] Ζητείτε να εύρετε μια θυρίδα δια να υπεισδύσετε άυριον διαβάλλοντες και ραδιουργούντες[...] Απατάσθε όμως. Εάν μια μικρά μερίς του Ελληνικού λαού σας εψήφισεν, αυτή δεν ήτο εναντίον της παλινρθώσεως του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Και τούτο θα σας αποδείξη το δημοψήφισμα και δι' αυτόν ακριβώς τον λόγον θα ενεργηθή. Είτε απόσχητε, είτε συμμετάσχητε αυτού, δεν υπολογίζεσθε πλέον. Η φυγή σας υπό την σκέπην των δολοφόνων του ελληνικού λαού, φυγή άνανδρος και εγκληματική, σας απεκάλυψε και εις αυτούς τους ολίγους οπαδούς σας. Το δημοψήφισμα θα γείνη δια να σας αφαιρέση και τα ράκη όσα έμειναν από το προσωπίον σας.»³²

---

³² Σκριπ, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1920

Επιπλέον η εφημερίδα σε άλλο σημείο αναφέρει πως γράφτηκε ότι οι Σύμμαχοι θα απευθυνθούν απευθείας στον λαό, σχολιάζοντας πως «Δεν φρονούμεν ότι η πληροφορία αυτή είναι σοβαρά» και τονίζοντας πως η χώρα έχει κυβέρνηση, την οποία ψήφισε ο λαός.³³

Η εφημερίδα, λοιπόν, κάνει και πάλι έντονη επίθεση προς τον Βενιζέλο και μάλιστα, σε μια απόπειρα να κάνει τον λαό να τον μισήσει περισσότερο, τον κατηγορεί πως σκόπευε να επιβάλει δικτατορία σε περίπτωση ήττας του στις εκλογές, αλλά τελικά δεν κατάφερε να το κάνει, εξαιτίας της άρνησης του στρατού. Επιπλέον η εφημερίδα για άλλη μια φορά αναφέρεται στη σημασία του δημοψηφίσματος προσπαθώντας να κάνει τους Έλληνες να ψηφίσουν υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.

Στις 14 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει γραφτεί από τον Γιάννη Πετσόπουλο και έχει τίτλο «Το δημοψήφισμα και οι εργάται». Σε αυτό αναφέρονται τα παρακάτω:

«Το Κόμμα μας, ως κόμμα της εργατικής τάξεως αγωνιζόμενον εναντίον της αστικής τυραννίας, δεν δύναται να ενδιαφέρεται περί του ποιος εκπροσωπεί την τυραννάν ταύτην, δεν δύναται δηλαδή να ενδιαφέρεται περί του ποιος εκπροσωπεί την τυραννίαν ταύτην, δεν δύναται δηλαδή να ενδιαφέρεται δια την μορφήν, αλλ' ούτε και δια τον βαθμόν της τυραννίας, αλλά μόνον δια την αστικήν τυραννίαν καθ' εαυτήν. Αγωνιζόμενον εναντίον του αστικού καθεστώτος της βίας, των πολέμων και της εκμεταλλεύσεως, δεν δύναται να ενδιαφέρεται περί του ποιος βρίσκεται επί κεφαλής του καθεστώτος τούτου, ο Βενιζέλος ή ο Κωνσταντίνος ή ο οποιοσδήποτε άλλος πρωθυπουργός ή μονάρχης.[...]

Η εκλογική μας δράσις δεν υπήρξε τίποτα άλλο, παρά μία προσπάθεια διαφωτίσεως του εργαχομένου λαού περί το ότι παρ' ουδεμίας των δύο αστικών μερίδων επικρατούσης, ηδύνατο ο λαός να αναμένη την πραγματοποίησιν των πόθων του, αλλ' ότι, οιαδήποτε μερίς και αν επεκράτει, η βία, ο πόλεμος και η εκμετάλλευση θα εσυνεχίζοντο αδιακόπως και η δυστυχία των εργαζομένων τάξεων θα εξηκολούθει αυξάνουσα διαρκώς.[...]

---

³³ Στο ίδιο

Φρονώ όθεν αδιστάκτως ότι το Κόμμα μας οφείλει να κηρύξει την
αυστηράν της εργατικής τάξεως αποχήν από το μέλλον να διεξαχθή
δημοψήφισμα»³⁴

Ο ιδρυτής της εφημερίδας, Γιάννης Πετσόπουλος, εκφράζει, λοιπόν, διαφορετική
άποψη σχετικά με το τι πρέπει να κάνουν οι εργάτες στο δημοψήφισμα. Η άποψη του,
μάλιστα, ταυτίζεται και με την ευρύτερη θεώρηση του κόμματος σχετικά με το ζήτημα
της βασιλείας. Σύμφωνα με το Σ.Ε.Κ.Ε. ο θεσμός της Βασιλείας αποτελούσε συστατικό
θεμελίωσης του αστικού κράτους, θεσμός ενοποίησης των τοπικών αρχών και
συγκεντροποίησης της αστικής εξουσίας και για αυτό αποκλειστικός στόχος ήταν να
κατηρηθεί. Οι σοσιαλιστές, επομένως, δεν θα έπρεπε να νοιάζονται για το ποιος είναι
ο βασιλιάς αλλά να επιδιώκουν να τον εκθρονίσουν, έτσι ώστε να επικρατήσει ο
σοσιαλισμός. Έτσι ο κ. Πετσόπουλος υποστηρίζει πως οι εργάτες θα πρέπει να απέχουν
από το δημοψήφισμα και να μην νοιάζονται για την επιστροφή του Κωνσταντίνου,
αφού όποιος κι αν είναι ο βασιλιάς η ζωή των εργατών στο καθεστώς αυτό δεν θα γίνει
καλύτερη.

Επιπλέον στην ενότητα «Από την άποψιν μας» εκφέρεται η πεποίθηση πως «*Είνε
γνωστό τι θέλει η Γαλλίαν. Μίαν εκστρατείαν εις την Ρωσίαν*» ,ενώ τονίζεται και πως η
κυβέρνηση «*αν ήθελε να είνε περισσότερο ειλικρινής απέναντι του λαού όφειλε να θέση
το ερώτημα ως εξής: «Κωνσταντίνο και πόλεμο» ή ειρήνη άνευ Κωνσταντίνου;*».³⁵

Στις 15 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της «Εστίας» έχει τίτλο «Η συνθήκη των
Σεβρών» και αναφέρει τα παρακάτω:

«Η συνεχής και υπό το αυτό πνεύμα αρθρογραφία του Γαλλικού τύπου
περί αναθεώρησης της συνθήκης των Σεβρών, απηχούσα ασφαλώς
επισήμους γνώμας και ακολουθούμενη κατά πόδας υπό των
επισημοτέρικων Ιταλικών εφημερίδων, πρέπει να εύρη απέναντι της
ηνωμένην την γνώμην του λαού της Ελλάδας. [...] Έχομεν την
υποχρέωσιν απέναντι του παρόντος και του μέλλοντος της Ελλάδος να
εμφανισθώμεν ηνωμένοι και να αξιώσωμεν να διατηρηθή το καθεστώς
και το καθιερωθέν δια της συνθήκης των Σεβρών και επιτευχθέν δια της
πολιτικής μεν δεξιότητος του τότε Κυβερνήτου της Ελλάδος, αλλά και

³⁴ Ριζοσπάστης, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1920

³⁵ Στο ίδιο

δια του αίματος των στρατιωτών μας, οι οποίοι δεν ήσαν ούτε Βενιζελικοί ούτε Κωνσταντινικοί, αλλ' Έλληνες από ενός άκρου εις το άλλο.

Διαμαρτύρεται πρώτος ο κ. Βενιζέλος δια των δηλώσεων του εις τας εφημερίδα της Γαλλίας.[...] Διαμαρτύρεται και η Κυβέρνησις Ράλλη δι' όλων της των δυνάμεων και δι' όλων της των μέσων, εκπροσωπούσα την γνώμην της μερίδας εκείνης του λαού, η οποία την έφευρεν εις τα πράγματα. Διαμαρτύρεται επομένως ολόκληρος η Ελλάς ηνωμένη, όπως πάντοτε, απέναντι του εξωτερικού κινδύνου, λησμονούσα τα διαφοράς, τα πάθη, τας έχθρας της. [...]

Εκείνο ο οποίον προέχει σήμερον είνε η επιτευχθείσα εμφάνισις ενιαίας της Ελλάδος, ζητούσης το δίκαιόν της. Εάν η ανησυχία Δυνάμεων τινων εξακολουθεί, ας ζητηθούν επί τέλους όλαι αι δυνατάι εγγυήσεις. Και η Κυβέρνησις θα εύρη τον τρόπον να τας προσφέρη και το κόμμα των Φιλελευθέρων, από του αρχηγού του μέχρι του τελευταίου πολίτου, θα τας ενισχύσει. Ζήτημα Βασιλέως Κωνσταντίνου δεν υπάρχει αυτήν την στιγμή. Υπάρχει ζήτημα εθνικόν εις το οποίον Κωνσταντινικοί και Βενιζελικοί δεν έχομεν καμμίαν διαφοράν γνώμης.»³⁶

Σίγουρα η στάσις της «Εστίας» προκαλεί εντύπωση, αφού όχι μόνο δεν επιτίθεται στην κυβέρνησις αλλά δηλώνει πως την στηρίζει και ουσιαστικά προτείνει την δημιουργία ενός ενιαίου μετώπου Φιλελευθέρων και Βασιλικών, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί το καλύτερο για την πατρίδα.

Από την άλλη το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας Σκριπ την ίδια μέρα έχει τίτλο «Το κέρδος θα είνε γενικό» και αναφέρει πως σύμφωνα με τις πληροφορίες των «Γάιμς» δεν θα πρέπει να υπάρξει ανησυχία στην Ελλάδα, καθώς η Αγγλία κι η Ιταλία δεν θα εμποδίσουν την επιστροφή του Κωνσταντίνου, παρά το γεγονός πως η Γαλλία είναι αντίθετη με αυτή. Σχετικά με το τελευταίο σχολιάζεται πως:

«Αι πηγαί των ανησυχιών, αίτινες προκαλούσι την εν τω Ελληνικό ζητήματι σημερινήν στάσιν της Γαλλίας είνε φύσεως διττής μεν αλλ' αλληλένδετου. Η συστηματική υπό του φυγάδος σφετεριστού της αρχής

---

³⁶ *Εστία*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1920

συκοφαντία κατά του Βασιλέως Κωνσταντίνου και των πολιτικών της χώρας ανδρών ουδαμού εκαρποφόρησεν όσον εν Γαλλία.[...]

Υπό το κράτος των εντυπώσεων των συκοφαντιών τούτων της βενιζελικής προπαγάνδας διετέλει η τε Γαλλική κυβέρνησις και η δημόσια γνώμη όποτε επήθλεν η τέλεια υπό των σοβιετικών δυνάμεων συντριβή του στρατηγού Βράγγελ και η επακολουθήσασα ταύτην εισβολή κεμαλιστών εις την Αρμενίαν[...]

Αν, λοιπόν, η Ελλάς κεκμηκυία, εκ της μακροχρονίου επιστρατεύσεως-ως σατανικότατα εδήλωσε και επαναλαμβάνει ο εκπεσών της εξουσίας δημαγωγός- ήθλεν αποσύρει τα στρατεύματα της έκτης γραμμής, αφ' ης εφορεύουν επί της εκτελέσεως της συνθήκης των Σεβρών, η Κιλικία θα απέβαινε ευάλωτος δια τον μη παρενοχλούμενον πλέον κατά μέτωπον αρχηγό των εν Ασία Τούρκων εθνικιστών. Και υπό την επί μακρόν καλλιεργηθείσαν εντύπωσιν ότι, εκλειπόντος της εν Ελλάδι πολιτικής σκηνης του κ. Βενιζέλου η Ελλάς θα τραπεί ρίψασπις προς τα όπισω, εχθρικός, εις επίμετρον, διακειμένη προς τα συμμάχους Δυνάμεις, ήτο φυσικόν να συζητήται εν Γαλλία η ανάγκη της εγκαταλείψεως της Κιλικίας, του συμβιβασμού μετά του Κεμάλ και της Πύλης και της εν γένει αναθεωρήσεως της στάσεως αυτής εν τη Ανατολή. Και ήτο ακόμη φυσικόν να γίνεται λόγος περί επεμβάσεως εν Ελλάδι, διότι εις την αντίληψιν ταύτην είχαν ωθήσει τους συμμάχους ο πολιτικός πρόσφυξ της Νικαίας.

Ευτυχώς η οξυδερκεστέρα και κατά πολύ μάλλον πρακτική άποψις της Αγγλίας και η πληρεστέρα γνώσις, ην είχαν η Ιταλία περί των εν Ελλάδι πραγμάτων, θα κατισχύσωσι των φόβων και των διασταγμών της συμμάχου». ³⁷

Σχετικά με τον ισχυρισμό πως ο λαός ψήφισε υπέρ της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης επειδή κουράστηκε από τον πόλεμο πρέπει να επισημανθεί πως στο επίσημο συνθηματολόγιο της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης δεν υπήρχε καμία αναφορά για αποστράτευση. Ωστόσο η αλήθεια είναι πως ανεπίσημα κάποια μέλη της, κυρίως τοπικοί κομματάρχες, έδιναν τέτοιες υποσχέσεις, ενώ κι η άρνηση στελεχών να

³⁷ Σκριπ, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1920

αναφερθούν στο ζήτημα, πολλές φορές ερμηνεύονταν από το λαό ως θέση κατά του πολέμου. Το ζήτημα της αποστράτευσης, λοιπόν, έπαιξε, πράγματι, ρόλο στην επικράτηση των αντιβενιζελικών, παρά το γεγονός πως οι βασιλικοί υποστηρίζουν πως αυτό δεν ισχύει.

Ακόμα στην ενότητα «Σημειώματα» τονίζεται πως:

«Πρέπει έκαστος να αισθανθή βαθύτατα ότι το δημοψήφισμα δεν ενεργείται δια ν' αποδείξωμεν εις ημας αυτούς τον πόθον μας και την απόφασιν μας. Θα είνε και μια επισημότατη απάντησις προς όσα συκοφαντικά και ανούσια εξετοξεύθησαν επί μια τετραετίαν κατά του Βασιλέως υπό των εξ ιδιοσυγκρασία και συστήματος δημαγωγών και ανατροπέων των πάντων. Θα είνε μια τρανή απόδειξις της θελήσεως του Λαού όπως ουδείς του λοιπού τολμήση να καταστήση την βασιλείαν επίμαχον κομματικόν κτήμα.»³⁸

Από το φύλλο αυτό της «Σκριπ» καταλαβαίνουμε πως η ενωτική πρόταση, έτσι όπως αυτή εκφράστηκε από την «Εστία», δεν βρήκε καθόλου ερείσματα στους κωνσταντινικούς. Αντίθετα η εφημερίδα φαίνεται πως διατηρεί την ίδια στάση, επισημαίνοντας ξανά τη σημασία του δημοψηφίσματος, εκφράζοντας ξανά την αισιοδοξία της για ευνοϊκή λύση του δυναστικού ζητήματος και κάνοντας πάλι επίθεση στον Βενιζέλο, καθώς σύμφωνα με τους βασιλικούς εκείνος ήταν ο μοναδικός υπεύθυνος για το αρνητικό κλίμα που υπήρχε εις βάρος τους στην Ευρώπη.

Ο Ριζοσπάστης στο πρωτοσέλιδό του στις 15 Νοεμβρίου έχει τίτλο «Η οργανωμένη εργατική τάξις δεν δύναται να συμμετάσχη του προκηρυχθέντος δημοψηφίσματος» και παραθέτει την επίσημη ανακοίνωση του Σοσιαλεργατικού κόμματος, στην οποία κατακρίνονται οι πολιτικές των αστικών κομμάτων κι η απόφαση να διεξαχθεί δημοψήφισμα, από το οποίο το κόμμα δηλώνει ότι θα απέχει.

Επιπλέον στην ίδια στήλη μπορούμε να παρατηρήσουμε και το άρθρο «Η αποχή μας». Σε αυτό αναφέρονται τα παρακάτω:

«Οι εργάται είνε ανάγκη να εννοήσουν, ότι η έννοια της ιδικής των αποχής είνε πολύ διαφορετική από την αποχήν των βενιζελικών, οι οποίοι δεν διαφωνούν εις αρχάς, αλλ' εις πρόσωπα.[...] Η αποχή η δική

---

³⁸ Στο ίδιο

μας επιβάλλεται για τους λόγους που εξηγεί η επίσημος ανακοίνωσις του Κόμματος μας και τους οποίους οι εργάται οφείλουν να προσέξουν καλά, δια να είνε η αποχή των συνειδητή.»³⁹

Η απόφαση του Σ.Ε.Κ.Ε. να απέχει από το δημοψήφισμα είναι σύμφωνη με την γενικότερη θεώρηση του κόμματος πως στόχος είναι η κατάργηση της βασιλείας ως θεσμός κι όχι η αλλαγή κάποιου μεμονομένου βασιλιά. Ακόμα είναι ξεκάθαρο πως το κόμμα επιθυμεί να διαχωρίσει τη θέση του από αυτή των Φιλελευθέρων, που επίσης τάχθηκαν υπέρ της αποχής στο δημοψήφισμα.

---

³⁹ Ριζοσπάστης, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1920

Λίγο πριν το δημοψήφισμα

Στις 16 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της «Εστίας» έχει τίτλο «Οι Ραδιούργοι» και επιτίθεται με σφοδρότητα στον κυβερνητικό τύπο. Αρχικά η εφημερίδα αναφέρεται στις δηλώσεις του Βενιζέλου στην Νίκαια, επισημαίνοντας πως αυτός διαμαρτυρήθηκε κατά των δημοσιευμάτων για αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών και πως προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει την χώρα, και σχολιάζοντας πως:

«Όταν η Κυβέρνησις έπλεεν εις αισιοδοξίαν επί του δυναστικού ζητήματος και ο Τύπος μεταχειρίζοντο την πλέον γαλανήν μελάνην δια να βεβαιώνη ότι το ζήτημα ελύθη, είχαμε το θάρρος να υποστηρίζωμεν ότι το ζήτημα δεν είνε εύκολον, ότι η Κυβέρνησις θα παλαίση κατά δυσχερειών.[...]

Μίαν ωραίαν πρωϊαν απεφάσισεν η Κυβέρνησις να ομολογήση ότι υπάρχουν δυσκολίαι και εδέχθη ο Τύπος της να επιθέση ολίγον σκοτεινόν χρώμα εις την λαμπράν του αισιοδοξίαν. Μετά τούτο θα ενόμιζε κανείς ότι είμεθα σύμφωνοι. Και όμως δεν είμεθα. Ευρέθη τώρα η δικαιολογία των δυσκολιών. Ραδιουργεί και συκοφαντεί ο Βενιζέλος. Ραδιουργούν και συκοφαντούν οι Βενιζελικοί. Αι Δυνάμεις δεν θα ενδιαφέροντο δια το καθεστώς εν Ελλάδι, περισσότερον αφ' όσον θα ενδιαφέροντο δια την εκλογήν του Δημάρχου Αθηνών. Αν σκέπτονται και διστάζουν και ανταλλάσσουν γνώμας τούτο οφείλεται εις ραδιουργίας Βενιζελικάς. [...]

Αναγνωρίζομεν ότι η τακτική αυτή [του Βενιζέλου] δεν είνε ευχάριστος εις του λυσώδεις αντιπάλους του Βενιζέλου, οι οποίοι μόνον αφορμή να τον κατασπαράξουν ζητούν. Αλλ' η επιθυμία των δεν μεταβάλλει τα πράγματα. Ραδιουργίας ευχαρίστως θα εξήτουν δια να δικαιολογήσουν δυσκολίας, αι οποία ασφαλώς επεριμένοντο και από τους ιδίους. Αι ραδιουργαίοι όμως δεν ήλθαν. Και αφού λείπει και αυτή η δικαιολογία δεν απομένει παρά να συγκεντρώσουν τον νουν και να σκεφτούν. Να σκεφτούν ότι η εμφάνισις της Ελλάδος τόσον ριζικώς διηρημένης, δεν προάγει κατά κανένα τρόπον το έργο των. [...]

Το ζήτημα το Ελληνικόν δεν κρίνεται- επαναλαμβάνομεν- εις την Ελλάδα. Εις την Ευρώπην δε όπου κρίνεται η εμφάνισις μιας Ελλάδος,

της οποίας μία είνε η γνώμη και μία η απόφασις δεν είνε δυνατόν παρά να κάμη ζωηράν εντύπωσιν και να κανονίση αναλόγως τας σκέψεις.»⁴⁰

Η Εστία, λοιπόν, επιτίθεται με σφοδρότητα στον κυβερνητικό τύπο, αλλά φαίνεται πως δεν εγκαταλείπει πλήρως και τη χθεσινή πρόταση της για ενότητα. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί και το οξύμωρο πως, αν κι η επίθεση προς τον τύπο της κυβέρνησης είναι οξεία, δεν πραγματοποιείται επίθεση σε βάρος της ίδιας της επίσημης κυβέρνησης.

Στις 16 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας «Σκριπ» έχει τίτλο «Ο ισχυρότερος εκτελεστής της συνθήκης των Σεβρών». Εκεί αναφέρονται τα παρακάτω:

«Και είναι απότοκος[η γαλλική άποψη] της επί μίαν πενταετίαν συστηματικής και ανεκδότου ενέργειας του δραπέτου τέως ιθύνοντος αυταρχικώς τα της Ελλάδος όπως πείση τους Συμμάχους ότι μόνος αυτός ενεσάρκων τας εθνικάς διεκδικήσεις της Ελλάδος αλλά και την δυνατότητα της προσαρμογής αυτών προς μεγάλα συμμαχικά συμφέροντα εν τη Ανατολή.[...]

Η Γαλλία μετά την κατάρρευσιν του βενιζελισμού, επελθούσαν κατόπιν της συντριβής του Βράγγελ, υπό ζωηράς κατελήφθη ανησυχίας δια τα εν τη Ανατολή και Ρωσία συμφέροντά της.[...] Και υπό το κράτος των ανησυχιών τούτων, εν τη πεποιθήσει δε ότι η μετά την νίκην της 1ης Νοεμβρίου Ελλάς δεν είνε δυνατόν αλλ' ή να διάκηται αν μη εχθρικός προς αυτήν- όπως αόκνως εισηγείται ο στωμύλος και εκ Νικαίας μέγας ραδιούργος- τουλάχιστον όμως αποκλίνουσα προς εγκατάλειψιν του προκεχωρημένου αυτής εν Ασία μετώπου- ως ο αυτός φυγάς και νύν πρόσφυξ εν τη Κυανή Ακτή διατυμπανίζει επιμόνως, αποδίδων εις στρατιωτικόν κάματον την καταπήφισιν του- ζητή ήδη η Γαλλία την αναθεώρησιν της συνθήκης επί τη ελπίδι ότι θα ηδύνατο να προέλθη εκ ταύτης εξασφάλισις των /συμφερόντων αυτής.[...]

Και σήμερον η Ελλάς αποσεισασα καθεστώς στασιαστικώς καθυδρυθέν και διαιρέσαν την Χώραν φυσικώς, καλεί τον Βασιλέα της όπως, σφραγιζομένης διά της παρουσίας Του της εσωτερικής αποκαταστάσεως της νομιμότητος και της ενότητός της, αγωνισθή δι' όλων αυτής των

---

⁴⁰ Εστία, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1920

δυνάμεων και με νέαν ορμήν δια την εξασφάλισιν της εκτελέσεως των όρων της συνθήκης, δι' ην έχυσε και χύνει αίμα πολύτιμον. Και, γνωρίζοντες ημείς αύτοι τας περί τούτου αμετατρέπτους αποφάσεις ημών, ουδεμίαν έχομεν απολύτως αμφιβολίαν ότι αι Σύμμαχαι Δυνάμεις θα πεισθούν πάσαι λίαν προσεχώς ότι η μετά την 1ην Νοεμβρίου ενισχυθείσα δια της απελευθερώσεως της Ελλάς αποβαίνει ο ισχυρότερος εκτελεστής της συνθήκης των Σεβρών.»⁴¹

Ακόμα στο σημείωμα «Και εξακολούθει» επισημαίνονται τα παρακάτω:

«Και ο εκδιωχθείς αναπαύεται ραδιουργών εκ της κοσμικότητας και κεντρικωτάτης «γωνίας» εις την οποίαν κατέφυγε. Διαβάλλει τον λαόν της Ελλάδος παριστών αυτόν ως παθόντα ηθικήν υπερκόπωσην εκ της παρατάσεως της επιστρατεύσεως. Προλέγει μετά πολλής αθωότητος, ότι η Σερβία ουδέποτε θα εδέχετο να θεωρήση σύμμαχον την Ελλάδα, έχουσαν επί κεφαλής τον Βασιλέα της. Και επαναλαμβάνει ταύτα και όσα από μακρού εσκευώρησε προς τον σκοπόν, όπως παρεμβάλη όσα δύναται προσκόμματα εις τα εθνικάς υποθέσεις δια ν' αποδειχθή ότι μόνος αυτός δύναται να κρατή εν τη ζωή την Ελλάδα και δια να εκδικηθή τον λαόν της δια την εκδίωξιν του από της εξουσίας. Είνε πάντοτε ο ίδιος. Υποκρινόμενος τον μεγαλόψυχον και υπέρτερον πολιτικόν προ της ξένης δημοσίας γνώμης, παραμένει ο αρχομανής και εγωπαθής στασιαστής, ο μη δυνάμενος να ζήση άνευ ραδιουργιών, ο εσαεί μηχανορραφών εκ της Κιανής Ακτής προς πάσας τα κατευθύνσεις στρέφων τους δηλητηριώδεις υπαινιγμούς του».⁴²

Για άλλη μια μέρα, λοιπόν, στην εφημερίδα κυριαρχούν οι επιθέσεις κατά του Βενιζέλου, ενώ και πάλι εκφράζεται η αισιοδοξία για ένα θετικό τέλος του δυναστικού ζητήματος.

Στις 16 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει τίτλο «Στα στραβά». Εκεί αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Γίνεται λοιπόν το δημοψήφισμα δια παν ενδεχόμενο [σχετικά με ενδεχόμενη μελλοντική αλλαγή εξουσίας στη χώρα] και δια να πεισθούν

⁴¹ Σκριπ, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1920

⁴² Στο ίδιο

αι Δυνάμεις ότι και με τους νέους του κυρίους, ο Λαός είνε πρόθυμος να τεθή εις την διάθεσιν των δια πάσαν δύσκολον πολεμικήν επιχειρήσιν.[...]

Κάτι λοιπόν πολύ σοβαρόν κρύπτεται πίσω από το ζήτημα του δημοψηφίσματος, κάτι σοβαρόν περί του τέλους του οποίου η Κυβέρνησις δεν είναι βεβαία, και επί του οποίου θέλει αυτή να καταστήση τον Λαόν συνυπεύθυνον, [...] Αυτό είναι καταβάθος το ζήτημα και η Κυβέρνησις, αντιλαμβανόμενη τας βαρύτατας ευθύνas που θα συνεπάγεται η και κατ' αυτόν τον τρόπον μελλούσα να εκδηλωθή αντίθεσις του Ελληνικού Λαού προς τας Δυνάμεις, εννοεί να δοκιμάση και αυτό το μέσον και αν επιτύχει έχει καλώς αν όμως αποτύχει έχει εξησφαλισμένην την οδόν της οποσθοχωρήσεως μετατοπίζουσα τας ευθύνas επί του Λαού.[...] Δεν του λέγουν όμως διατί είναι ανάγκη να κρίνη περί του αυτού ζητήματος και δια Δευτέραν φοράν. Ακόμη δεν του εκθέτουν πως έχουν τα κατά το ζήτημα τούτο ώστε να μπορή να αποφανθή έχων υπόψη του όλα τα σχετικά στοιχεία και εν επιγνώσει των ευθυνών της τοιάυτης ή της άλλης αποφάσεώς του.

Διότι δυστυχώς είνε βέβαιον ότι ο Λαός ο Ελληνικός δεν είνε αυτεξούσιος ούτε δύναται να κάμνη ότι θέλει εις τον οίκον του.[...] Δια των εκ των πολέμων συνθηκών τα λεγόμενα δικαιώματα προστασίας περιήλθον εις την Κοινωνίαν των Εθνών, τούτο όμως ουδεμίαν έχει σημασίαν όταν και τα της Κοινωνίας των Εθνών κανονίζουσιν αι ίδιαι Δυνάμεις.»⁴³

Ο Ριζοσπάστης, λοιπόν, μετά την επίσημη απόφαση του Σ.Ε.Κ.Ε. κατακρίνει για πρώτη φορά την κυβέρνηση για την κήρυξη του δημοψηφίσματος, καθώς υποστηρίζει πως αποκρύπτει στοιχεία και θέλει να ρίξει την ευθύνη στον λαό.

Ακόμα πρέπει να αναφερθούμε και στο άρθρο «Το επεισόδιο έληξε», στο οποίο αναφέρεται πως:

«Πληροφορούμεν το ιδήμον ελληνικόν κοινόν, ότι χθες το βράδυ έληξε το επεισόδιον μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών δια κοινής

---

⁴³ Ριζοσπάστης, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1920

συμφωνίας δυνάμει της οποίας ο νοήμων Ελληνικός λαός αποφασίζεται να σταλή και πάλιν να πολεμήση, προς δόξαν των πατριωτών- όχι, προς Θεού πατριδοκάπηλων- πολιτικών του και δια το μεγαλείων των λατρεμένων του συμμάχων χάριν των οποίων- Βενιζέλος, Κυβέρνησις και Κωνσταντίνος- επιμένει να χύση και την τελευταίαν απομένουσα ρανίδα του αίματος του.»⁴⁴

Με αυτό τον τρόπο σχολιάζει η εφημερίδα το πρωτοσέλιδο της Εστίας στις 15 του μήνα, στοχεύοντας να δείξει πως βασιλικοί και βενιζελικοί στην πραγματικότητα έχουν τις ίδιες απόψεις και υπηρετούν ξένα συμφέροντα, αδιαφορώντας για το καλό του λαού.

Στις 17 Νοεμβρίου η «Εστία» έχει τίτλο στο κεντρικό της άρθρο «Αι Ιταλικά συμπαθείαι». Εκεί σχολιάζονται τα ακόλουθα:

Ποια πραγματικώς μεταβολή των πραγμάτων! Καθ' όλην την διάρκειαν του Ευρωπαϊκού πολέμου οι Ιταλοί εμαίνοντο εναντίον μας διότι μας εύρισκεν εμπρός των. Εις την Β. Ήπειρον, εις την Μ. Ασίαν, εις τα Δωδεκάνησα ήλθαμε μοιραίως εις σύγκρουσιν με τους Ιταλούς, πράγμα το οποίον δεν μας συνέβη με τους Γάλλους και με τους Άγγλους.

Περί όλων τούτων κάτι γνωρίζει ο στρατός μας. Εκκρεμεί ακόμα το ζήτημα των Δωδεκανήσων και αποφεύγομεν συστηματικώς να μάθωμεν τι συμβαίνει εις την Β. Ήπειρον. Πάντως ό,τι συμβαίνει δεν είναι ευχάριστον δι' ημάς. [...]

Δια να μας δείξει τον φιλελληνισμό της τόσον σύμφωνον προς το εν Ελλάδι κρατούν επίσημον πνεύμα κεραυνώνει τον κ. Βενιζέλον, μεταχειριζόμενη προς τούτο και Ελληνικάς γνώμας. Αι εφημερίδες της νομίζει κανείς ότι γράφονται εις μερικά γραφεία των Αθηνών. Ούτε η Μεγάλη Ιδέα- με την οποία έζησαν και απέθαναν τόσαι Ελληνικάί γενεαί- ούτε η Ελληνική ανδρεία καλοπερνούν εις τα άρθρα αυτά. Επαναλαμβάνεται μάλιστα η διαβεβαίωσις ότι με θυσίαν μόλις ολίγων εκατοντάδων υπάρξεων κερδίσαμε ανέλπιστα κέρδη. Υποβιβάζεται τοιουτοτρόπως και δυσφημείται ένας αγών εις τον οποίον εσημειώθησαν μεγάλα πολεμικά άθλα.[...]

---

⁴⁴ Στο ίδιο

Οπωσδήποτε αν εδώ πανηγυρίζεται η νέα αυτή προστασία εις την Γαλλίαν και εις την Αγγλίαν θα υπάρχουν οι άνθρωποι οι έχοντες πλέον ασκότερον από πάθη την μνήμην και θα ενθυμούνται την εξέλιξιν των Ελληνοϊταλικών σχέσεων κατά τα τελευταία αυτά έτη. Θα ενθυμούνται πόσας φορές επενέβησαν δια να διορθώσουν μερικά δυσάρεστα τα οποία επέφερον εις την Ελλάδα η Ιταλική- ας είπωμεν- συμπάθεια. [...]

Όσον αφορά ημάς χαιρόμεν επί τέλους ότι εις την νέαν εξέλιξιν των εθνικών μας πραγμάτων κατερχόμεθα βοηθούμενοι από την συμπάθειαν ενός λαού, ο οποίος χαιρετίζει με αγαλίνωτον χαράν την κατάρρευσιν του οικοδομήματος της Μεγάλης Ελλάδος, αλλά- όπερ πολύ σπουδαιότερον- καταβαρυνώνει τον Βενιζέλον.»⁴⁵

Ακόμα στο άρθρο «Διαφορά αντιλήψεων» αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Τρομερά η ενόχλησις του Συμπολιτευομένου Τύπου, διότι ο κ. Βενιζέλος είπεν, ότι διαμαρτύρεται και αυτός κατά της αναθεωρήσεως της συνθήκης των Σεβρών.

Όλοι έχουν το δικαίωμα να ομιλήσουν επί του ζητήματος τούτου. Μόνο εις εκείνον ο οποίος υπέγραψε την συνθήκην δεν επιτρέπεται να ομιλήση. Αυτός οφείλει να «σιγά». Το ίδιον πρέπει να κάμουν και αι εφημερίδες του. Να βουβαθούν επίσης και όσοι πολίται απέμειναν πιστοί εις το κόμμα του. Μια γλώσσα, φωνή και ομιλία επιτρέπεται πλέον εις την Ελλάδα: η Αντιβενιζελική. [...]

Έχουμεν την αντίληψιν ότι η ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων εις τα εκλογάς δεν σημαίνει ούτε της ελευθέρας σκέψεως, ούτε της ελευθέρας γνώμης, ούτε της ελευθέρας ασκήσεως των δικαιωμάτων του πολίτου ήτταν.»⁴⁶

Η Εστία αυτή τη φορά είναι επιθετική προς την κυβέρνηση και τον τύπο της, καθώς κρίνει λανθασμένη την επιλογή της χώρας να εμπιστευτεί την Ιταλία, την οποία κρίνει ως αναξιόπιστη σύμμαχο. Ακόμα επιτίθεται στους βασιλικούς που κατακρίνουν τις

---

⁴⁵ *Εστία*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1920

⁴⁶ Στο ίδιο

δηλώσεις του Βενιζέλου τονίζοντας πως, ακόμα κι αν έχασαν θα πρέπει να μπορούν ελεύθερα να εκφράσουν την άποψη τους.

Στις 17 Νοεμβρίου η εφημερίδα «Σκριπ» έχει τίτλο «Όλοι εις το δημοψήφισμα της Κυριακής δια τον βασιλέα Κωσταντίνον», ενώ το κεντρικό άρθρο έχει τίτλο «Η ύψιστη σημασία του δημοψηφίσματος» και αναφέρει τα ακόλουθα:

«Την προσεχή Κυριακήν ενεργείται καθ' άπασαν την Ελλάδα το δημοψήφισμα. [...] Δημοψήφισμα πανηγυρικής προσκλήσεως ενός μεγάλου λαού προς ένα Βασιλέα, Όστις ουδέποτε έπαυσε βασιλεύων εν Ελλάδι, αλλ' Όστις απεμακρύνθη της Χώρας Του παρά την θέλησιν της και επί μακρόν παρέμεινε μακριάν του λαού Του συκοφαντούμενος, υβριζόμενος υπό των ανόσιων στασιαστών, του οποίους εσάρωσεν η Εθνική οργή την 1η Νοεμβρίου.

Από το δημοψήφισμα τούτο οι διευθύνοντες το ηττηθέν κόμμα εκάλεσαν τους οπαδούς των ν' απόσχουν. Κατά πόσον θα εισακουσθούν, θ' αποδείξει η προσεχής Κυριακή. Έχομεν την βεβαιότητα ότι μέγα μέρος των ψηφισάντων τους βενιζελικούς συνδυασμούς κατά τα βουλευτικά εκλογάς θα προσέλθουν την ερχομένη Κυριακή εις τα ψηφοδόχα κιβώτια δια να ρίψουν και αυτοί το προσκλητήριο των προς τον Βασιλέα [...]

Το δημοψήφισμα της Κυριακής θα είνε η οριστική και μόνη επισφράγιση του ελληνικού ζητήματος. Δεν θα λυθή τούτο εις το Λονδίνον. Ελύθη εδώ και την λύσιν αυτήν θ' ανακοινώση κάθε πολίτης και όλη η Ελλάς την Κυριακήν. Ουδείς δικαιούται ν' αμελήση την εκπλήρωσιν του υπέρτατος δικαιώματος αλλά και υπερτάτου καθήκοντος.»⁴⁷

Η εφημερίδα Σκριπ, λοιπόν, αυτή τη φορά αρκείται φορά να τονίσει την σημασία του δημοψηφίσματος εκφράζοντας ταυτόχρονα και την πεποίθηση πως το κόμμα των Φιλελευθέρων είναι σε πλήρη παρακμή και πολλοί ψηφοφόροι του θα πράξουν αντίθετα με τις υποδείξεις του.

---

⁴⁷ Σκριπ, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1920

Άξιο αναφοράς είναι και το άρθρο «Το ζήτημα είναι λελυμένον», στο οποίο αναφέρονται τα παρακάτω:

«Επαναλαμβάνομεν ότι το δυνασικόν του ζήτημα το έλυσεν ήδη ο ελληνικός λαός καθ' ο έχει απόλυτον δικαίωμα. Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος θα ευρίσκεται επί του Θρόνου Του εντός ελαχίστου χρονικού διαστήματος και η συνθήκη των Σεβρών δεν θ' αναθεωρηθή διότι εις ουδεμίαν Σύμμαχον Δύναμιν συμφέρει η αναθεώρησις. Αι Δυνάμεις ενδιαφέρονται μόνο να πεισθούν ότι η Ελλάς δεν θα μεταβάλη την πολιτικήν της κατόπιν της ψηφοφορίας της 1ης Νοεμβρίου.»⁴⁸

Το άρθρο αυτό στην πραγματικότητα απαντά στο κεντρικό άρθρο της «Εστίας» στις 16 Νοεμβρίου, όπου υποστηρίζεται πως το δυναστικό ζήτημα θα λυθεί στο εξωτερικό, εκφράζοντας την άποψη πως το ζήτημα λύθηκε ήδη από τον ελληνικό λαό. Επιπλέον η εφημερίδα καθησυχάζει τον λαό δηλώνοντας πάλι και πως δεν θα υπάρξει πρόβλημα στην επαναφορά του Κωνσταντίνου,

Στις 17 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει τίτλο «Η παγίς». Σε αυτό αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Ο διαδεχθείς τον βενιζελισμόν εν τη εξουσία παλαιός πολιτικός κόσμος της Ελλάδος υπεσχέθη εις τον λαόν δύο πράγματα εντελώς αντίθετα Ειρήνην και αυτοτέλειαν αφ' ενός και επαναφοράν του Κωνσταντίνου αφ' ετέρου, πράγματα αποκλείοντα το εν το άλλο, εφ' όσον η επαναφορά του Κωνσταντίνου εξαρτάται εκ της συγκατάθεσης της Αντάντ, η δε συγκατάθεσις της Αντάντ προϋποθέτει ως αναγκαίον αντάλλαγμα πλήρη της χώρας τα κελεύσματα και συμφέροντα τη υποδούλωσιν. Μη δυναμένη λοιπόν αφ' ενός η Κυβέρνησις να αναλάβη να εφαρμόση την πολιτικήν εκείνην της ειρήνης και της αυτοτέλειας, δια την οποίαν και εψηφίσθη υπό του λαού, εφ' όσον θα ήτο προς τούτο ανάγκη να παραιτηθή της επαναφοράς του Κωνσταντίνου[...] έρχεται να αποσπάση από τον λαόν την εν λευκώ συγκατάθεσιν του , η οποία θα μετατόπιζε τας ευθύνas ταύτας από τους ιδικούς της ώμους επί του λαού. Και δια να επιτύχη τούτο, στήνει εις τον λαόν την πλέον άνανδρον παγίδα. Ζητεί, δηλαδή, από τον λαόν να ψηφίσει τον Κωνσταντίνον,

---

⁴⁸ Στο ίδιο

δηλαδή τον πόλεμον, αφίνουσι εις αυτόννα πιστεύση ότι ψηφίζων Κωνσταντίνον ψηφίζει ειρήνην. Και ενώ ο λαός ψηφίζων την επαναφοράν του Κωνσταντίνου θα πιστεύη ότι εψήφισε την ειρήνην και την πολιτικήν και οικονομικήν της χώρας αυτοτέλειαν η Κυβέρνησις θα έβγη και θα διακηρύξη εις την Ευρώπην ότι ο Ελληνικός λαός εψήφισε την συνέχισιν του πολέμου και της οικονομικής και πολιτικής της χώρας υποδουλώσεως εις τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών της Αντάντ.[...]

Ο εργατικός λαός της Ελλάδος ας ανοίξη καλά τα μάτια του και ας μην αφήση να παρασυρθή εις το να υπογράψη με τα χέρια του την νέαν του καταδίκην.[...] Βενιζελικοί και Βασιλικοί τους οποίους δεν χωρίζουν παρά μόνον προσωπικά διαφοραί μεθαύριον θα δώσουν τα χέρια επάνω από την πλάτην του εργαζομένου λαού, ο οποίος θα σταλή και πάλιν με το αίμαν του να πληρώση τα έξοδα της παιζομένης εις βάρος του κωμωδίας.»⁴⁹

Επιπλέον πρέπει να αναφερθούμε και στο άρθρο «Η πολιτική κατάσταση» στο οποίο αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Η πολιτική κατάσταση εξακολουθεί πάντοτε η αυτή. Οι μεν βασιλικοί προσπαθούν να πείσουν την Αντάντ ότι ουδέποτε είχε καλύτερους φίλους από αυτούς και ούτε θα εύρη ανθρώπους προθυμωτέρους να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά της εις την Ανατολήν. Οι βενιζελικοί πάλιν φοβούνται μη καθυστερήσουν εις πατριωτισμό και δηλώνουν ότι εις το ζήτημα της εξυπηρετήσεως των συμφερόντων των Ευρωπαϊών τραπεζιτών δεν ημπορούν να έχουν καμμίαν διαφωνάν προς τους βασιλικούς. Και ούτω η κατάσταση εξελίσσεται ραγδαίως, προς εκείνο, που ήτο μοιραίον να συμβή είτε το ένα αστικόν κόμμα επεκράτει είτε το άλλο. Προς τον πόλεμον.»⁵⁰

Ο Ριζοσπάστης, λοιπόν, για δεύτερη συνεχόμενη μέρα μετά την επίσημη απόφαση του Σ.Ε.Κ.Ε., επιτίθεται στην κυβέρνηση για το δημοψήφισμα τονίζοντας ξανά πως αποκρύπτει πληροφορίες από τον λαό και προσπαθεί να του μεταβιβάσει τις ευθύνες,

---

⁴⁹ Ριζοσπάστης, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1920

⁵⁰ Στο ίδιο

ενώ προσπαθεί ξανά να δείξει πως βενιζελικοί κι αντιβενιζελικοί είναι στην ουσία το ίδιο κι οι εργάτες θα πρέπει να σταθούν απέναντί τους.

Στις 18 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της Εστίας έχει τίτλο «Τα δύο ανακοινωθέντα» κι αναφέρεται στις γαλλικές και αγγλικές απόψεις, οι οποίες δημοσιοποιήθηκαν από το πρακτορείο «Χαβάς», σχολιάζοντας τα παρακάτω:

«Πρέπει μάλλον να δεχθώμεν ότι η ανακοίνωσις έγεινεν ως προειδοποίησις προς την Ελληνικὴν Κυβέρνησιν και προς τον Ελληνικόν λαόν. Η πρώτη γνωρίζουσα την ουσίαν των διαθέσεων των δύο Δυνάμεων θα έχη τον καιρόν να προετοιμάσῃ την απάντησιν τη. Ο δεύτερος επίσης έχει τον καιρόν να μελετήσῃ την νέαν άποψιν των πραγμάτων.

Λαμβανομένου υπ' όψει ότι το κυριώτερον σημεῖον των Γαλλικῶν προτάσεων εἶνε η αναθεώρησις της συνθήκης των Σεβρών, η Κυβέρνησις θα έχη εις τον αγώνα της ολόκληρον το Έθνος μαζί της. Εἰς το ζήτημα τούτο εξεδηλώθη ἤδη η Πανελλήνιος θέλησις και η Κυβέρνησις ευκολύνεται σημαντικῶς εις το έργον της και από τας τελευταίας ακόμα δηλώσεις του κ. Βενιζέλου. Υποθέτομεν επομένως, ότι προ της γενικής θελήσεως ενός λαού ηνωμένου εις το ζήτημα τούτο η Γαλλική πρότασις θα υποχωρήσῃ και θ' απομείνῃ η Αγγλική. Μοιραίως λοιπόν θα κάμωμεν Αγγλικὴν πολιτικὴν, ὅπως εκάμαμεν και επί Βενιζέλου. Με ποίαν διαφοράν ὁμως!

Κατηγορεῖτο ο Βενιζέλος ότι ειργάζετο δια ξένα συμφέροντα και ότι έδесе την Ελλάδα εις το άρμα της Αγγλίας. Εν τούτοις τότε η Ελλάς συνεννοεῖτο και μετά της Αγγλίας και μετά της Γαλλίας, υπό πνεύμα απολύτου αμοιβαίας εμπιστοσύνης, χωρία κανένα έλεγχον ούτε προκαταβολικῶς ούτε εκ των υστέρων, ελευθέρα εις τας κινήσεις της, συζητούσα χωρίς να εκλιπαρή, ἴση και ομότιμος προς τους Συμμάχους της. Σήμερον ὅλαι της αι ενέργειαι θα παρακολουθούνται με τον φακόν και καμμία της κινήσις δεν εἶνε ελευθέρα. Ο πολιτικός μας προσανατολισμός απομένει πάντοτε ο ίδιος και η Κυβέρνησις ωμίλει ειλικρινῶς όταν έλεγεν ότι εις το εξωτερικόν ζήτημα θ' ακολουθήσῃ την

πολιτικήν του προκατόχου της. Θα την ακολουθήσε όμως υπό βαρύτερους όρους.

Οπωσδήποτε, αφ' ης στιγμής διασώζεται τουλάχιστον το εθνικό ζήτημα, η Κυβέρνησις αποδεχόμενη την Αγγλικήν άποψιν είμεθα βέβαιοι ότι θα προσπαθήση να ελαττώση την αυστηρότητα των υπολοίπων όρων.[...] Ας εντείνη, λοιπόν, τας προσπαθείας της η Κυβέρνησις. Εις το εθνικό ζήτημα- το επαναλαμβάνομεν ακόμη μίαν φοράν- οιαδήποτε Ελληνική Κυβέρνησις θα είχε τον Ελληνικόν λαόν μαζί της.»⁵¹

Η «Εστία», λοιπόν, από την μια επιτίθεται στην κυβέρνηση κι από την άλλη τονίζει πως θα έχει όλο τον ελληνικό λαό μαζί της στην προσπάθεια της να μην αναθεωρηθεί η συνθήκη των Σεβρών, κάτι που δείχνει πως οι βενιζελικοί, αν και κρίνουν αρνητικά τις κινήσεις της κυβέρνησης, δέχονται ακόμα να συμφιλιωθούν μαζί της.

Την ίδια μέρα η «Σκριπ» έχει τίτλο «Το δημοψήφισμα θα είνε η δεσπόζουσα φωνή της Ελλάδος» και το κεντρικό της άρθρο «Τα δύο υπομνήματα και το λαϊκόν δημοψήφισμα». Σε αυτό αναφέρονται χρονογραφικά τα σχετικά με την σύνοδο του Λονδίνου γεγονότα και στην συνέχεια σχολιάζεται πως:

«Επί των διά του Αγγλικού υπομνήματος προτεινομένων μέτρων εξασφαλίσεως, θα είχομεν να παρατηρήσωμεν απλώς ότι η υπό την έγκρισιν του Διεθνούς Ελέγχου υποβολή της συνομολογήσεως δανείων υπό της Ελλάδος αποβλέπει εις την παρεμπόδισιν συνάψεως τοιούτων μετά χωρών μη ανηκουσών εις τον νικήσαντα συνασπισμόν. Ως προς την προτεινόμενην έγκρισιν πάσης Ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής συμφωνίας, ιδία μετά της Τουρκίας, υπό των Συμμάχων ή της Κοινωνίας των Εθνών, αυτή θ' απέβαιεν εντελώς περιττή, δεδομένου ότι η Ελλάς, δηλώσασα ήδη δια του Πρωθυπουργού της ότι αναδέχεται πλήρως τας εκ των συνθηκών ανειλημμένας υποχρεώσεις, δεν θα ηδύνατο ποτέ να προβή εις συμφωνίας αντικειμένας προς αύτας και προς την συνθήκην των Σεβρών, ης έχεται στερρώς δια το ίδιον αυτής συμφέρον και ης είνε η μόνη σήμεραν εγγυήτρια δια του στρατού της- της «μόνης οργανωμένης δυνάμεως εν τη Ανατολή».

---

⁵¹ *Εστία*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1920

Ως προς την τρίτην αξίωσιν, την αφορώσαν εις ζήτημα καθαρώς εσωτερικής φύσεως, νομίζομεν απολύτως ότι αύτη, αναιρούσα την βασικήν αρχήν της ελευθέρας ρυθμίσεων των εσωτερικών μίας χώρας, δεν δύναται καν να προβληθή οριστικώς. Είνε ζήτημα κυριαρχικού δικαιώματος χώρας μη αποτελούσης προτεκτοράτον ή σουλτανάτον υποτελής, ουδέποτε δε κατ' αρχήν θα ήτο δεκτή οιαδήποτε, οποιασδήποτε φύσεως επέμβασις.

Αλλ' ανεξαρτήτως πάσης συζητήσεως, προώρου άλλωστε, εφ' όσον ουδεμία εισέτι ελήφθη οριστική απόφασις και ουδεμία εγένετο επίσημος προς την Ελληνικήν κυβέρνησιν ανακοίνωσις, δι' ήμάς προέχει εν και μόνον η δια του δημοψηφίσματος της Κυριακής κατηγορηματική, επίσημος και πανηγυρική έκφρασις της γνωστής ήδη θελήσεως του Ελληνικού λαού επί του ζητήματος της επανόδου του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Ο λόρδος Κώρζον εις το υπόμνημα του τονίζει ότι οι Σύμμαχοι δεν οφείλουν να αντιταχθούν προς την θέλησιν της μεγάλης πλειονοψηφίας του Ελληνικού λαού, καθότι αι συναίπειαι θα ήσαν αντίθετοι προς τα συμφέροντα των Δυνάμεων. Δια του δημοψηφίσματος, του οποίου η επιτακτική αναγκαιότης καταδεικνυται ήδη εναργώς, θα καταδειχθή προς τους φίλους και συμμάχους, αλλά και προς τους άπαντας, ότι η Ελλάς, εν γνώσει των εν Λονδίνω συζητουμένων, καλεί τον νόμιμον Βασιλέα της ν' αναλάβη και πάλιν, επανερχόμενος, τα βασιλικά Αυτού καθήκοντα, διότι ακριβώς γνωρίζει η ίδια ότι η τάχιστη επάνοδος Αυτού και η εκ ταύτης επισφράγισις της ενότητος και της ισχύος της Χώρα, θα συντελέση υπέρ παν άλλο εις την εξασφάλισιν της εν τη Ανατολή δια της συνθήκης των Σεβρών ιδρυθείσης τάξεως πραγμάτων, ήτις, πληρούσα κατά μέγα μέρος τα εθνικάς διεκδικήσεις, εξυπηρετεί ταυτοχρόνως ζωτικώτατα των Συμμάχων συμφέροντα.

Και δια τούτο όλοι ανεξαιρέτως, άνευ αμελείας, με την πεποίθησιν ότι έκαστος εξ ημών συντελεί δια του ψηφοδελτίου του εις τον τερματισμόν μιας εκκρεμότητος και την διάλυσιν ενδοιασμών και ανησυχιών και συζητήσεων προκλθεισών εκ της επί μακρόν εις το εξωτερικόν καλλιεργηθείσης εντυπώσεως, ας σπεύσωμεν εις το δημοψήφισμα. Αν αι

συζητήσεις διεξάγονται εκτός της Ελλάδος εν αυτή όμως ημείς δημιουργούμεν τα πειθόντα γεγονότα.»⁵²

Σίγουρα εκπλήσσει το γεγονός πως η βασιλική εφημερίδα συμφωνεί απόλυτα με τις δύο πρώτες απαιτήσεις των Άγγλων, αν και εκφράζει την αντίθεση της με την τρίτη, επισημαίνοντας, πάντως, ότι θεωρεί πως οι σύμμαχοι θα υποχωρήσουν στο ζήτημα αυτό, καθυστερώντας ουσιαστικά τον λαό. Επιπλέον τονίζεται για άλλη μια φορά τη σημασία του δημοψηφίσματος, σε μια προσπάθεια να πειστεί ο λαός να ψηφίσει υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.

Στις 18 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει γραφτεί από τον Γ. Πετσόπουλο και έχει τίτλο «Η πραγματικότητα». Εκεί, αφού αναφέρεται πως αρκετοί εργάτες ψήφισαν υπέρ των βασιλικών στις εκλογές, αναγράφονται τα παρακάτω:

«Η κυβέρνησις ας προσέξη. Οι εργάται αρχίζουν ν' ανοίγουν και πάλιν τα μάτια των και, μέσα από τους διαλυομένους ατμούς των πρώτων ενθουσιασμών αρχίζουν να διακρίνουν και πάλιν προβάλλουσιν την σκληράν δι' αυτούς πραγματικότητα. Βλέπουν την απαισίαν του αστικού καθεστώτος μορφήν εξ' ίσου σκληράν και εξ' ίσου αιμοβόρον υπό οιονδήποτε αστικόν καθεστώς. Και ενώ τόση αντιτάσσεται εις την πείναν και την δυστυχίαν των σκληρότητα και αδιαφορία βλέπουν να ετοιμάζεται εκεί κάτω εις την Ασίαν το νέο γι' αυτούς μακελειό.

Η κυβέρνησις ας προσέξη. Όσον μεγαλύτερα είναι η διάψευσις των ελπίδων που ανοήτως επί της επελθούσης μεταβολής εστηρίχθησαν εις μίαν στιγμήν ενθουσιασμού, τόσον θα είναι φοβερώτερα η εξέγερσις των εξεπατηθέντων θυμάτων.»⁵³

Επιπλέον πρέπει να αναφερθεί και το άρθρο «Οι εργάται τας σημειώνουν», όπου αναφέρονται τα παρακάτω:

«Αι χθεσιναί κυβερνητικά εφημερίδες δημοσιεύουν δηλώσεις του Κωνσταντίνου προς μίαν Νορβηγικήν εφημερίδα, κατά τας οποίας ούτος εχαρακτήρισε τας τυραννικάς μεθόδους του Βενιζέλου κατά την τελευταίαν τριετίαν ως δυναμένας να παραβληθούν προς τας... μεθόδους των Μπολσεβίκων! Η έννοια των δηλώσεων τούτων δεν

---

⁵² Σκριπ, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1920

⁵³ Ριζοσπάστης, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1920

διαφεύγει τους Έλληνας εργάτες, οι οποίοι τας λαμβάνουν σοβαρώς υπ' όψιν των και τας σημειώνουν. Ας είνε δε βέβαιοι οι ενδιαφερόμενοι ότι δεν μείνουν άνευ αποτελέσματος.»⁵⁴

Ο Ριζοσπάστης, λοιπόν, και πάλι επιτίθεται στον κυβέρνηση, προσπαθώντας να δείξει στους εργάτες, πολλοί από τους οποίους την ψήφιζαν, πως αυτή δεν τους στηρίζει και μάλιστα ταυτίζει τις πρακτικές των ομοϊδεατών τους στη Σοβιετική Ένωση με τις πρακτικές του Βενιζέλου. Με αυτό τον τρόπο επιδιώκει να δείξει στους εργάτες πως το μέλλον τους δεν θα είναι καλύτερο με την νέα κυβέρνηση καθώς όλες οι αστικές κυβερνήσεις είναι εναντίον των εργατών.

Στις 19 Νοεμβρίου στο κεντρικό άρθρο της «Εστίας» έχει τίτλο «Η μόνη διαφορά» και σε αυτό αναγράφονται τα ακόλουθα:

Όταν ο τότε αντιπολιτευόμενος Τύπος εξεσφενδόνιζεν εις τον Ελληνικόν λαόν την περίφημον θεωρίαν περί αυτοτέλειας και προσπάθει να πείσει ότι «είμεθα κύριοι εν τω οίκω μας» υποστηρίζαμεν ότι δεν υπάρχει πλέον λαός εις τον κόσμον απολύτως αυτοτελής.[...]

Την παλαιάν προστασία των τριών Δυνάμεων την κατήργησεν ο κ. Βενιζέλος. [...] Τούτο σημαίνει ότι η Ελλάς είνε ελευθέρα να διαθέτη τα καθ' εαυτήν όπως θέλει. Δεν σημαίνει όμως ότι και εις πράξεις της διεθνούς σημασίας, οι άλλοι είνε υποχρεωμένοι να συμμορφωθούν με τα ιδικάς μας απόψεις. [...]

Ο συμπολιτευόμενος Τύπος θεωρεί ότι αφού αφινόμεθα ελεύθεροι εις το δυναστικόν ζήτημα η κατάστασις δεν μεταβάλλεται. Η Ελλάς και επί Βενιζέλου ήτο εξηρητημένη από τα δύο μεγάλας Δυνάμεις.[...] Κατά τι διαφέρει λοιπόν η κατάστασις η δημιουργούμενη των νέων απόψεων των ξένων;

Να μας επιτρέψουν τα όργανα του συμπολιτευόμενου Τύπου να εκκαθαρίσωμεν ημείς κατά τι διαφέρει. Συνεννόησις υπήρχε πάντοτε. Αλλά συνεννόησις. Υπό πνεύμα δε απολύτου εμπιστοσύνης, υπό πνεύμα φιλικωτάτης διαθέσεως, επί προγράμματος τελείας και στενής συνεργασίας. Η Ελλάς συνεζήτη, δεν υπέβαλεν. Η Ελλάς δεν εκτύπα

---

⁵⁴ Στο ίδιο

θύρας. Αι θύραι ηνοιόντο εμπρός της. Και όταν εκάθητο η Ελλάς, δεν εκάθητο εις την θέσιν του περιμένοντος αγωνιωδώς την απόφασιν. Εκάθητο εις την θέσιν της τιμής και επερίμενεν ήσυχος την απόφασιν και έδιδε την γνώμην της πως η απόφασις αυτή θα διατυπωθεί προς το συμφέρον της. Τούτο ήτο το κατόρθωμα του Βενιζέλου, τον οποίον οι δυνατότεροι ανωμολόγουν ίσον των και δια του οποίου η Ελλάς παρουσιάζετο μέρος ισότιμον της μεγάλης Ευρωπαϊκής συνεννοήσεως.

Αυτή η πλεονεκτική θέσις της οποίας τα αποτελέσματα τα είδαμεν αποθαμβωτικά έως τώρα, αυτή η θέσις η κτηθείσα διά της συνδυασμένης ενεργείας μια πολιτικής ειλικρίνειας και των προσπαθειών του Ελληνικού λαού, εχάθη σήμερον. Τώρα έχομεν το δικαίωμα να πράττωμεν ό,τι θέλομεν. Αυτού του είδους την ελευθερίαν την έχει κάθε λαός, αλλά κανείς λαός δεν την επιθυμεί. Διότι είναι ελευθερία πληρωνομένη με ζημίας. Και αυτή είνε η διαφορά μεταξύ της αυτοτέλειας όπως την εννοούμεν ημείς και της αυτοτέλειας όπως την εννοούν οι αντίπαλοι μας.⁵⁵

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η «Εστία» επιτίθεται ξανά στον κυβερνητικό τύπο, επισημαίνοντας ταυτόχρονα και πόσο καλύτερα ήταν τα πράγματα για την Ελλάδα όταν στην πρωθυπουργία βρίσκονταν ο Βενιζέλος. Πρέπει να παρατηρηθεί πως, αν και μόλις πριν λίγες μέρες οι βενιζελικοί πρότειναν τη δημιουργία κοινού μετώπου απέναντι στις απαιτήσεις των ξένων, πλέον το κλίμα φαίνεται πως έχει οξυνθεί και στην πλευρά τους.

Ο τίτλος της «Σκριπ» στις 19 Νοεμβρίου είναι «Όλοι εις το δημοψήφισμα της Κυριακής δια τον Βασιλέα Κωνσταντίνο», ενώ το κεντρικό της άρθρο έχει τίτλο « Η φωνή της Ελλάδος προς την παγκόσμιαν συνείδησιν». Εκεί αναφέρονται τα παρακάτω:

«Η αφυπνισθείσα παγκόσμιος αύτη συνείδησις επέβαλε, διαρκούντος έτι του μεγάλου πολέμου, εις τους κυβερνήτας των λαών, το δόγμα της χειραφετήσεως των εθνότητων, του αυτοκαθορισμού των λαών, της περιστολής πάσης τάσεως επεμβάσεως ισχυρών εις τα υποθέσεις των ασθενεστέρων, της καταργήσεως οιασδήποτε πίεσεως επ' αυτών. Προς την συνείδησιν ταύτην των ελευθέρων λαών θ' απευθυνθή η δια του δημοψηφίσματος δήλωσις του λαού της Ελλάδος.[...]

---

⁵⁵ *Εστία*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1920

Οι παρά τη Διασκέψει του Λονδίνου θα έχωσι μετά την Κυριακήν την σαφή, τελικήν και απερίφραστον ετυμηγορίαν ενός ολοκλήρου λαού επί του ειδικού θέματος, το οποίον απασχολεί, μεταξύ άλλων, και αυτούς.[...]

Η ετυμηγορία της Κυριακής θα έχη ύψιστην ηθικήν σημασίαν αλλά και ανυπολόγιστον πρακτικήν αποτελεσματικότητα. Η Ελλάς, λαβούσα γνώσιν των εν τη Διασκέψει συζητήσεων, [...] θα δηλώση δια του δημοψηφίσματος της προς άπαντας τους λαούς και προς τους κυβερνήτας των Συμμάχων της ότι αποκαθιστά, κριαρχικό δικαίωματι, τον λατρευτόν Βασιλέα της επί του θρόνου της. Ότι το σύνταγμά της δεν παρεβιάσθη ειμή παρ' εκείνων, οι οποίοι Τον εσυκοφάντουν. Ότι απελευθερωθείσα τούτων εννοεί να τηρήση αντί πάσης θυσίας όσας εις ουδέν άτομον εδωρήθησαν αλλ' ανέκτησεν αυτή δι' αιματηρών αγώνων διότι ιερά επ' αυτών είχε δικαιώματα. Ότι μετά του Βασιλέως της θα παραμείνη πιστή εις την φιλίαν των συμμάχων και φίλων της. [...]

Και δεν θα λείψη κανείς- απολύτως κανείς- από την επίσημον της ιστορικής σημασίας πανελλήνιον ταύτην δήλωσιν ενώπιον της παγκοσμίου συνειδήσεως. Και η δήλωσις αύτη, προοίμιον της προσεχεστάτης επαναφοράς του Βασιλέως Κωνσταντίνου εις του κόλπους του λαού Του, και της ειλικρινώς σαφέστατα προδιαγραφομένης εθνικής κατευθύνσεως θα διαλύση πάσαν αμφιβολίαν, θα τερματίση πάσαν συζήτησιν, διότι θα θέση μίαν εύγλωτον πραγματικότητα υπό την κρίσιν της παγκοσμίου κοινής γνώμης.»⁵⁶

Επιπλέον πρέπει να αναφερθούμε και στο άρθρο «Ποιοι ευθύνονται;», στο οποίο αναγράφονται τα παρακάτω:

«Οι τρεις όροι του λόρδου Κώρζων υπήρξαν δια τον βενιζελικόν τύπον θέμα, το οποίο προσπαθεί να εκμεταλλευθή. Και κόπτονται δια την ενδεχομένην μείωσιν της ανεξαρτησίας του Κράτους, ακριβώς εκείνοι, οίτινες ανεδίφησαν όλας τα συνθήκας του παρελθόντος αιώνος, όπως στηρίζωσι επί μιας εξ αυτών το δικαίωμα προστασία Δυνάμεων τινων

---

⁵⁶ Σκριπ, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1920

επί της Ελλάδος, όπως ισχύοντος του Βενιζέλου, είχε πράγματι στερηθή πάσης αυτοτέλειας και ανεξαρτησίας.[...] Οτιδήποτε και αν συμβή εν προκειμένω ολόκληρον την ευθύνην θα υπέχη το βενιζελικόν κόμμα, το οποίον και το δικαίωμα της επεμβάσεως των ξένων εις τα εσωτερικά μας εδημιούργησε και τους αντιπάλους του, μετά του ανευθύνου παράγοντος κατεσυκοφάντησε και κατερραδιούργησε παριστών αυτούς ως εχθρούς της Αντάντ, ακόμη δε και σήμερον εξακολουθεί το «εθνωφελές» έργον του εκ Νικαίας.»⁵⁷

Για άλλη μια φορά, λοιπόν, η εφημερίδα επισημαίνει τη σημασία του δημοψηφίσματος και κατηγορεί τον Βενιζέλο και τους φιλελεύθερους τονίζοντας πως η επιστροφή του Κωνσταντίνου δεν ελοχεύει κάποιο κίνδυνο και πως οι Σύμμαχοι αποφασίζουν με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των κρατών, κάτι που σημαίνει πως η απόφαση για επιστροφή του Κωνσταντίνου μέσω του δημοψηφίσματος θα τους κάνει να δεχθούν την επάνοδο του.

Στις 19 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει τίτλο «Η έσχατη ατιμώσις» και αναφέρει τα ακόλουθα:

«Δεν πιστεύομεν να επεβλήθη εις κανένα κατακτηθέντα λαόν[...] όροι τόσον ατιμωτικοί, ωσάν εκείνους που η Αντάντ αξιοί να επιβάλη εις την Ελλάδα, ως αντάλλαγμα της συγκαταθέσεως της δια την επαναφοράν του Κωνσταντίνου,[...] όροι δυνάμει των οποίων η Ελλάς καθίσταται μία επαρχία ξένων, υποδουλωμένη τυφλά εις τα συμφέροντά των, δεμένη χειροπόδαρα εις το άρμα των.[...]

Αδυνατούσα[η κυβέρνηση] να αντιμετωπίση την μη επάνοδον του Κωνσταντίνου, διότι φοβείται τον λαόν, δέχεται ν' υποτάγη τον Ελληνικόν λαόν εις την έσχατην των ατιμώσεων. [...] Αλλά και δεν έχει καν το θάρρος να αναλάβη αυτή τας ευθύνας της υπό τοιούτους όρους λύσεως του δυναστικού ζητήματος, της υπό τοιούτους όρους επαναφοράς του Κωνσταντίνου. Αλλά προσπαθεί δια του δημοψηφίσματος να αποσπάση την εν λευκώ έγκρισιν του λαού, δια να δύναται να του ειπή μεθαύριον[...] «Συ το ηθέλησες. Έχω την ψήφον

---

⁵⁷ Στο ίδιο

σου και την έγκρισίν σου». Δια να δύναται να επιρρίψη εις αυτόν τας ευθύνas.

Η κυβέρνηση των κ.κ. Γούναρη και Ράλλη, που έχει συνείδησιν και αξιοπρέπειαν, είναι υποχρεωμένη να θέση σαφώς ενώπιον του λαού κατά τον πλέον επίσημον και κατηγορηματικόν τρόπον και προ του δημοψηφίσματος τους όρους, υπό τους οποίους η Αντάντ δέχεται να αφήση τον Κωνσταντίνον να επανέλθη. Έχει υποχρέωσιν να του καταστήση προ του δημοψηφίσματος γνωστούς τους εξευτελισμούς, τους οποίους εννοούν να του επιβάλουν εις αντάλλαγμα της συγκαταθέσεώς του. Εάν δεν δύναται να πράξη τούτο, δι' οιονδήποτε, άγνωστον εις ημάς, λόγον, τότε έχει την υποχρέωσιν να παραιτηθή.»⁵⁸

Ακόμη άξιο αναφοράς το άρθρο «Ου γαρ έρχεται μόνος», στο οποίο τονίζεται πως: «Ο Βενιζέλος είναι απαραίτητος εις τον Κωνσταντίνον και ο Κωνσταντίνος απαραίτητος εις τον Βενιζέλον και οι δύο των είναι απαραίτητοι εις την Αντάντ δια να παραδώσουν τον ελληνικόν λαόν δεμένον χειροπόδαρα εις τα νύχια της.»⁵⁹

Η εφημερίδα, λοιπόν, κατακρίνει τους όρους που θέλουν να επιβάλλουν οι Σύμμαχοι στη χώρα, και εκφράζει την οργή της προς την κυβέρνηση, επειδή δεν ενημερώνει τον λαό για τους όρους που θέλουν να επιβάλλουν οι ξένοι, ώστε να δεχθούν την επάνοδο του Κωνσταντου. Επιπλέον για άλλη μια φορά προσπαθεί να δείξει πως βενιζελικοί και κωνσταντινικοί είναι στην ουσία το ίδιο και στόχο τους έχουν να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των ξένων κι όχι το καλό του λαού τους.

Στις 20 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας «Εστία» έχει τίτλο «Το μόνον επιχείρημα». Σε αυτό αναγράφονται τα παρακάτω:

«Όλα αλλάζουν αποτόμως και απροσδοκήτως. Εν μόνον δεν μεταβάλλεται: η γεωγραφική θέσις της Ελλάδος. Ιδού το μόνον επιχείρημα, το οποίον έχει να μεταχειρισθή η Ελληνική Κυβέρνησις απέναντι της Γαλλίας και της Αγγλίας. Αλλά επιχείρημα μεγίστης σημασίας.[...]

Μια πολιτική γενναία, τολημρά και ευρύοπτος, η πολιτική του Βενιζέλου, οδηγούσα την ηρωϊκήν προσπάθειαν του Ελληνικού λαού,

⁵⁸ Ριζοσπάστης, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1920

⁵⁹ Στο ίδιο

μετέβαλε την ασήμαντον Μεσογειακόν Δύναμιν εις μίαν μικράν Μεγάλην Δύναμιν, πάντοτε Μεσογειακήν. [...] Αυτήν την Ελλάδα, όπως την ευρήκαν οι διάδοχοι του Βενιζέλου, αυτήν πρέπει να μεταχειρισθούν ως επιχείρημα δια να την διατηρήσουν.[...]

Ας αφήσει η Κυβέρνησις και τα όργανά της ήσυχον τον κ. Βενιζέλον και ας εναγκαλισθούν καθαρά και χωρίς καμμίαν επιφύλαξιν την πολιτικήν του, αλλά τόσον καθαρά και τόσον χωρίς καμμίαν επιφύλαξιν, ώστε να κατορθώσουν να πείσουν ότι η Ελλάς απομένει πάντοτε πιστή εις το πλευρόν εκείνων των οποίων είχε δεσμεύσει την συμπάθειαν.[...]

Δεν την βλέπομεν όμως και εξ ίσου αρκετά ενεργούσαν. Δεν την βλέπομεν ακόμη αποφασίζουσα ν να χρησιμοποιήση τα κεφάλαια της εμπιστοσύνης, τα οποία είχαν κατατεθή επ' ονόματι της Ελλάδος εις την Ευρώπην. Δεν την αισθανόμεθα μεταχειριζόμενην την Μεγάλην Ελλάδα δια να την διατηρήση Μεγάλην. Δεν είδαμεν να τονίζεται επαρκώς ότι η Μεγάλη Ελλάς χρειάζεται εις τους Συμμάχους της πολύ περισσότερο απ' όσον θα εχρειάζετο δια την ισορροπίαν του κόσμου μια Ελλάς μια και κολοβωμένη και γείτονές της ισχυρότεροι αυτής. Το μόνον που βλέπομεν είνε ότι εξακολουθεί ν' αντιπολιτεύεται τον Βενιζέλον, πράγμα ανωφελές δια το εσωτερικόν, όπου ο Βενιζέλος απεδοκιμάσθη και ανωφελέστερον δια το εσωτερικόν όπου δεν θ' αποδοκιμασθή ποτέ, και όπου αποτελεί ανυπολογίστου αξίας ηθικόν κεφάλαιον.»⁶⁰

Η εφημερίδα, λοιπόν, επιτίθεται και πάλι στην κυβέρνηση για την τακτική που ακολουθεί επισημαίνοντας πως θα πρέπει να εκμεταλλευτεί όσα βρήκε από τον Βενιζέλο κι όχι να του επιτίθεται συνεχώς.

Στις 20 Νοεμβρίου η εφημερίδα «Σκριπ» έχει τίτλο «Το δημοψήφισμα είνε καθήκον τιμής δια πάντα Έλληνα», ενώ το κεντρικό της άρθρο έχει τίτλο «Δια του Δημοψηφίσματος». Σε αυτό αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Εφ' όσον αι ημέραι παρέρχονται, επί τοσούτον η νευρικότης της πρώτης εκπλήξεως εξαφανίζεται και σκέψεις διαυγέστεραι ωθούν προς ψυχραίμους αποφάσεις. Οι Σύμμαχοι της Ελλάδος κατανοούν ολοέν εναργέστερον, ότι η ψήφος της 1ης Νοεμβρίου ουδεμίαν εσήμανε

---

⁶⁰ *Εστία*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1920

πρόθεσιν του λαού της, όπως εγκαταλείψει την εθνικήν αυτού πολιτικήν, ήτις βασίζεται σήμερον επί της εκτελέσεως της συνθήκης των Σεβρών. Και τα πράγματα διεψεύδουν την καταχθόνιον συκοφαντίαν περί ψυχικού κάματος του επί μακρόν εμπολέμω καταστάσει διατελούντος Ελληνικού στρατού. Η δε παρά του Ελληνικού λαού αποφασισθείσα και κυρούμενη την Κυριακήν πρόσκλησις του Βασιλέως Κωνσταντίνου, όπως επανέλθη εις την Ελλάδα, παύει ένεκα τούτου αναταράττουσα φόβους και υποψίας, καλλιεργηθείσας επιμόνως παρ' εκείνοις, μεθ' ών η Ελλάς συνεπολέμησε και έχει κοινά τα συμφέροντα εις την ανατολικήν λεκάνην της Μεσογείου και την πέραν του Αιγαίου Ανατολήν.

Ούτε ήτο δυνατόν άλλως να συμβεί. Αι Δυνάμεις ουδεμίαν απολύτως θα προβάλουν αρνησικυρίαν εις την απόφασιν της Ελλάδος, όπως επαναφέρη τον Βασιλέα της, διότι δεν δύναται να προβάλλουν τοιαύτην όταν θα έχουν την εκπεφρασμένην επίσημον δήλωσιν ενός λαού. Αλλ' ούτε ένεκα της επανόδου του Βασιλέως θα ληφθώσι μέτρα υπό των Συμμάχων θίγοντα τα εθνικά ημών δίκαια.

Δια του δημοψηφίσματος θα καταδειχθή η ακλόνητος απόφασις του λαού όπως αι αποφάσεις αυτού γίνωσι πραγματικότης. Και θ' αποτελέση το δημοψήφισμα, από το οποίον ουδείς Έλλην πρέπει να λείψη, την υψηλοτέραν και μάλλον υπερήφανον πράξιν, δι' ης θα τερματισθή διά παντός η επί έτη συγκλονίσασα την χώραν πολιτειακή εκκρεμότης.»⁶¹

Αξιοσημείωτο είναι και το άρθρο «Ποια η διαφορά», στο οποίο αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Στις επικρίσεις των βενιζελικών πως με τους όρους υποδουλένεται η Ελλάδα απαντάει πως: Επί Βενιζέλου δεν ετίθετο ουδείς όρους, διότι ολόκληρον το Κράτος ήτον παραδεδομένον υπ' αυτού εις την διάθεσιν των ξένων. Η Ελλάς ως προτεκτοράτον δεν είχε δικαίωμα να συζητή όρους, εδέχετο αποφάσεις. Τώρα τουλάχιστον συζητεί όρους. Και δέχεται μόνον εκείνους οίτινες δεν μειώνουν την ανεξαρτησίαν του.»⁶²

---

⁶¹ Σκριπ, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1920

⁶² Στο ίδιο

Ακόμα σε άλλα σημεία υποστηρίζεται πως διάφοροι φιλελεύθεροι θα ψηφίσουν υπέρ της επιστροφής του Βασιλιά στο δημοψήφισμα, το οποίο *«μονον μη Έλλην δύναται να αποκρούη»*, καθώς επίσης και πως ο ελληνικός λαός δεν μπορεί να αντιληφθεί την ανεξαρτησία και την ελευθερία χωρίς το βασιλιά του.

Για άλλη μια μέρα, λοιπόν, η κυβερνητική εφημερίδα επισημαίνει τη σημασία του δημοψηφίσματος, επιτίθεται στον Βενιζέλο και δηλώνει την αισιοδοξία της για θετική επίλυση του δυναστικού ζητήματος.

Το αντίτυπο του Ριζοσπάστη στις 20 Νοεμβρίου, δυστυχώς δεν υπήρχε, τουλάχιστον στα αρχεία στα οποία είχα εγώ πρόσβαση.

Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και οι θέσεις των εφημερίδων

Στις 21 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της Εστίας έχει τίτλο «Και τώρα;» και αποτελεί την αντίδραση της εφημερίδας στην διακοίνωση των Συμμάχων κατά της επιστροφής του Κωνσταντίνου. Σε αυτό αναφέρονται τα παρακάτω:

«Όταν η Κυβέρνησις, δι' όλων των στομάτων των Υπουργών της και δι' όλων των στηλών των οργάνων της, διακήρυττε προς τον λαόν την αισιοδοξίαν της επί του Δυναστικού ζητήματος, εν εκ των δύο συνέβαιεν. Ή δεν είχε πληροφορίας από το εξωτερικόν περί του κρατούντος μεταξύ των επισήμων Γαλλικών και Αγγλικών κύκλων, πνεύματος και τούτο σημαίνει ότι Κυβέρνησις αυτή κρατούσα εξαρτωμένου από μίαν απόφασιν δεν ευρίσκετο εις καμμίαν επαφήν προς εκείνους οι οποίοι επρόκειτο να λάβουν την απόφασιν. Ή εγνώριζεν μεν τα πράγματα, αλλά ήθελε να τα αποκρύπτη. Προτιμώμεν να δεχθώμεν την πρώτην υπόθεσιν.

Η Κυβέρνησις επλανήθη. Ήλπισεν ότι μια ζωηρά εκδήλωσις των αισθημάτων του Ελληνικού λαού θα ανέτρεπε τους υπολογισμούς εκείνων οι οποίοι είχαν αντιρρήσεις. Και όχι μόνον δεν εφώτισε τον λαόν, όχι μόνο δεν καθωδήγησε το αίσθημα του, όχι μόνο δεν το εχαλιναγώγησε ώστε να το κρατήσει μόνον εις τον βαθμό που θα της εχρειάζετο, αλλά και το εφύσησεν επ' αυτού με όλην της την δύναμιν ώστε να το γιγαντώση.[...]

Από της πρώτης στιγμής του σχηματισμού της ο κ. Βενιζέλος αναχωρών από τας Αθήνας της διαμήνυσε πληροφορίαν πολύτιμον. Της έκαμε γνωστήν την μόνην λύσιν, η οποία ηδύνατο να συμβιβάση τα πράγματα εις τρόπον ώστε και το αίσθημα του Ελληνικού λαού να ικανοποιηθή και αι αντιρρήσεις των Δυνάμεων να υποχωρήσουν. Παρείχε τοιουτοτρόπως ο κ. Βενιζέλος εις τος διαδόχους του όπλον, το οποία μεταχειριζόμενοι παρέκαμπταν και τους εσωτερικούς και τους εξωτερικούς σκοπέλους. Αλλ' η πολιτική εμπάθεια δεν άφησεν θέσιν εις την ψυχράν σκέψιν. Αν ο κ. Βενιζέλος ήτο αρχομανής, μη σκεπτόμενος τίποτε άλλο παρά πώς να κρατήση την εξουσίαν, δεν θα είχε παρά να εναγκαλισθή την υπόθεσιν την οποίαν ενηγκαλίσθησαν οι διάδοχοί του: να υποσχεθή ότι θα φέρη

τον Κωνσταντίνον. Αν τον έφερνε θα ήτο αιωνίως εις το πλευρόν του.[...] Καλά πληροφορημένος περί των διαθέσεων εκείνων από τους οποίους εξήρτατο η κάθοδος του Βασιλέως Κωνσταντίνου εις την Ελλάδα, ενόμισεν υποχρέωσιν του να υποδείξη το μόνον, το οποίον θα ηδύνατο να γείνηε. Αλλά δεν εισηκούσθη.[...]

Η απόφασις των Δυνάμεων είνε βεβαίως θλιβερά, δεν είνε όμως εκπληκτική. Ίσως το μόνον εκπληκτικόν είνε η προσθήκη της Ιταλίας εις την κοινήν διαμαρτυρίαν.[...] Έως τώρα μας ηρέθιζεν η ανάμιξις εις τα εσωτερικά μας δύο Δυνάμεων, προς τα οποίας έχομεν απειρίαν οφειλών από την ημέραν της ναυμαχίας του Ναυαρίνου. Μια πολιτική ενέργεια προσθέτει εις τας δύο αυτάς Δυνάμεις και τρίτην, η οποία δεν έχει τους ίδιους τουλάχιστον ιστορικούς δεσμούς μαζή μας, όσον και αν έχη δεσμούς συμπαθείας, παρουσιάζεται δε συχνά εν ριζική αντιθέσει συμφερόντων. [...]

Επί της ουσίας επί των συνεπειών τας οποίας πρόκειται να δημιουργήση η νέα κατάστασις δεν βλέπομεν να κάμνη τίποτε η Κυβέρνησις. Είνε δε αι συνέπεια τόσον τρομακτικάί, ώστε επ' αυτών θα ηθέλαμεν να κανονίση το πρόγραμμά της η Κυβέρνησις.»⁶³

Αξιοσήμειωτο είναι πως, αν και το κεντρικό άρθρο αναφέρεται στην διακοίνωση των Συμμάχων, αυτή δεν παρατίθεται σε κανένα σημείο, κάτι για το οποίο δεν μπορεί παρά να οφείλεται η λογοκρισία. Από το άρθρο πάντως μπορούμε να αντιληφθούμε ότι ο εκνευρισμός κι η απαισιοδοξία για το μέλλον της χώρας κυριαρχούσαν στο βενιζελικό στρατόπεδο και για αυτό η επίθεση που γίνεται εναντίον της κυβέρνησης είναι σφοδρότατη.

Στις 21 Νοεμβρίου έχει η Σκριπ έχει τίτλο «Όλοι ανεξαιρέτως εις το αυριανόν δημοψήφισμα», ενώ το κεντρικό άρθρο έχει τίτλο «Το διάβημα των Συμμάχων και η έννοια της λαϊκής απαντήσεως». Σε αυτό αναγράφονται τα παρακάτω:

«Το διάβημα τούτο αναμένετο ακριβώς μίαν ή δύο ημέρας προ της Κυριακής. Κατά την αντίληψιν των Συμμάχων, καλόν θα ήτο ο Ελληνικός λαός μεταβαίνων προς τα ψηφοδόχα κιβώτια να διατελή υπό

---

⁶³ *Εστία*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1920

την πρόσφατον, την πρώτην εντύπωσιν των δηλώσεων αυτών. Και είνε όντως λίαν ευχάριστον το γεγονός ότι τούτο ακριβώς να συμβή.

Δια της ανακοινώσεως τους οι Σύμμαχοι υπομινήσουν προς τον Ελληνικόν λαόν την υποστήριξιν, ην ανέκαθεν παρέσχον εις αυτόν δια την πραγματοποίησιν των προαιωνίων του πόθων. [...] Αν αι Δυνάμεις ησθάνθησαν λύπη διότι κατεψηφίσθη υπό του Ελληνικού λαού ο κ. Βενιζέλος ο ελληνικός λαός είνε εις θέσιν κάλλιον παντός άλλου να γνωρίζη ότι η αποπομπή του εκ της αρχής υπέρ παν άλλου συντελεί εις την στερέωσιν της Ελληνικής φιλίας προς τους συμμάχους της Ελλάδος, ους εκείνος παρουσίασεν ως υποστηρικτάς της τυραννίδος του.

Η Ελλάς είνε ελευθέρα όπως λάβη τας αποφάσεις της. Τας έλαβε και τας λαμβάνει εν πλήρει επιγνώσει και του δικαιώματος της αλλά και εν τη πεποιθήσει ότι οι Σύμμαχοι αυτής δεν δύνανται να θεωρήσωσι την επαναφοράν του Βασιλέως της ως επιδοκιμασίαν εχθρικής στάσεως Αυτού απέναντι των κατά την διάρκειαν του πολέμου, διότι ουδεμία απολύτως τοιαύτη εχθρότης υπήρξε ποτέ, η δε περί ταύτης εντύπωσις παρά τοις Συμμάχοις οφείλεται εις εισηγήσεις συστηματικάς εκείνου, τον οποίον εθεώρουν ως μόνον ειλικρινή φίλον των εν τη Χώρα ταύτη.[...]

Με την απόλυτον και αδιατάρακτον βεβαιότητα ότι τα πράγματα, πάσης διαβεβαιώσεως πειστοκώτερα, θ' αποδείξουν προς τους συμμάχους του, ότι δεν θα ευρεθώσι εις την ανάγκην να χαλαρώσουν την προς αυτόν φιλίαν των και να στερήσουν αυτόν της υποστηρίξεως των, ο Ελληνικός λαός θα βαδίση αύριον προς το δημοψήφισμα δια να ρίγη το ψηφοδέλτιο με το όνομα του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Θα επαναφέρη τον Βασιλέα του δια να τερματισθούν αι αμφιβολίαι, η δυσπιστία οι φόβοι, τους οποίους εκαλλιέργησε η εγωπάθεια ενός ατόμου και δια να παγιώση την μόνιμον εσωτερικήν αυτού γαλήνην, η διατάραξις της οποίας ασφαλώς δεν θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα των συμμάχων του εν τη Εγγύς Ανατολή.

Αυτήν την έννοιαν θα έχη η αυριανή απάντησις του Ελληνικού λαού συνοψιζομένη εις το όνομα ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ.»⁶⁴

Η εφημερίδα «Σκριπ», λοιπόν, επιλέγει, να μην αναφερθεί στο περιεχόμενο του διαβήματος αλλά να τονίσει και πάλι τη σημασία του δημοψηφίσματος, το οποίο θα επαναφέρει τον Κωνσταντίνο και το οποίο, σύμφωνα με την εφημερίδα, θα λύσει τα προβλήματα της χώρας. Η επιλογή να μην γίνει αναφορά καθόλου στο περιεχόμενο της διακοίνωσης πιθανότατα έγινε, έτσι ώστε να μην φοβηθεί ο λαός αλλά να πιστέψει πως η διακοίνωση είναι στο ίδιο μήκος κύματος με τις αγγλικές απαιτήσεις που είχαν δημοσιευθεί τις προηγούμενες μέρες. Η αισιοδοξία, πάντως, του άρθρου δεν ανταποκρίνεται σε καμία περίπτωση στην πραγματικότητα, μιας κι οι Σύμμαχοι τόνιζαν πως η επιστροφή του Κωνσταντίνο θα δυσχαίρενε τις σχέσεις τους με την Ελλάδα και τόνιζαν πως επιφυλάσσονται για τις μελλοντικές κινήσεις τους.

Στις 21 Νοεμβρίου ο Ριζοσπάστης έχει επιλέξει τον τίτλο «Εργάται, δεν έχετε θέσιν εις το Δημοψήφισμα. Βενιζελικοί και Βασιλικοί συναγωνίζονται δια να σας πωλήσουν εις τους ξένους», ενώ το κεντρικό του άρθρο έχει τίτλο «Για τι μας περνούν». Σε αυτό σχολιάζεται επιστολή που έφτασε από την Αυλή της Λουκέρνης. Αναλυτικότερα αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Εννοούμε το ενδιαφέρον εν Λουκέρνη, όπως αποσπάσουν την συγκατάθεσιν και της εργατικής τάξεως της Ελλάδος και την υπ' αυτής έγκρισιν της καταστάσεως που εκ της επανόδου του Κωνσταντίνου και των όρων αφ' ους αύτη συντελείται πρόκειται να δημιουργηθή. Και εννοούμεν ότι δια να την επιτύχουν δεν θα εφείδοντο ουδενός μέσου, ουδεμίας υποσχέσεως και απάτης. Διότι έχουν ανάγκη να πιστοποιήσουν εις την Ευρώπην ότι αναλαμβάνοντες όσας υποχρεώσεις αναλαμβάνουν έχουν την συγκατάθεσιν όλων των λαϊκών τάξεων της χώρας. Αλλά δεν εφантаζόμεθα όμως ποτέ ότι θα εθεώρουν τόσον ηλίθιους και απλοϊκούς τους εργάτας της χώρας, ώστε να τολμούν να έρχονται να ομιλούν εις αυτούς περί του «απρόσβλήτου της ανεξαρτησίας του Ελληνικού κράτους», περί «λαϊκής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας», περί «ειρήνης και ελευθερίας», οι άνθρωποι οι οποίοι χάριν της ανακτήσεως του θρόνου παζαρεύουν την ζωήν και την ελευθερίαν του Ελληνικού λαού, την τιμήν

---

⁶⁴ Σκριπ, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1920

και την ελευθερίαν της χώρας, κατά τον πλέον ανεπιφύλακτον και ασύστολον τρόπον... Δεν επρόφθασεν ακόμη ο εργατικός της χώρας λαός να συνέλθη από την κατάπληξιν του δια τους όρους που ζητούν να του επιβάλλουν εις αντάλλαγμα της επαναφοράς του Κωνσταντίνου και η αγανάκτησις του είνε ακόμη ζωηρά. Και εις τα ώτα του ηγούν ακόμη αι νωπαί του Κωνσταντίνου δηλώσεις φιλίας και αφοσιώσεως προς του συμμάχους, εις το πλευρών των οποίων υπόσχεται να βαδίζη αιωνίως, σύρων όπισθεν του ως είδος υποζύγιον τον δυστυχή Ελληνικόν λαόν.[...] Απέχει του δημοψηφίσματος διότι δεν εννοεί να έλθη δια τα ψήφου του να κυρώση την συνέχισιν του πολέμου δια τα ξένα συμφέροντα, να κυρώση την πολιτικήν και οικονομικήν της χώρας υποδούλωσιν εις τους Ευρωπαϊούς κεφαλαιοκράτες. Απέχει δια να έχη το δικαίωμα μεθαύριον να ορθωθή αμείλικτος ενώπιον εκείνων, οι οποίοι θα θελήσουν να σύρουν και πάλιν την χώραν εις τον πόλεμον, οι οποίοι θα θελήσουν να εξαναγκάσουν τον λαόν εις εκπλήρωσιν των ανόμων και εξευτελιστικών υποχρεώσεων, τας οποίας, χωρίς να έχουν το δικαίωμα και με ελαφράν την συνείδησιν οι άνθρωποι της Κυβερνήσεως σπεύδουν εξ ονόματός του να αναλάβουν.»⁶⁵

Επιπλέον η εφημερίδα στο άρθρο «Η έννοια του δημοψηφίσματος» αναφέρει ότι ο κυβερνητικός τύπος υποστηρίζει πως όλοι πρέπει να συμμετάσχουν στο δημοψήφισμα και εκφράζει την άποψη πως η κυβέρνηση κάνοντας του δημοψήφισμα ουσιαστικά λείπει στο λαό:

«Κύριοι άριο θα χρειασθούμε να σας στείλουμε να πετσοκοπήτε και πάλι στην Ασία και στη Ρωσία γιατί αυτός είνε ο όρος υπό τον οποίον η Αντάν αφίνει τον Κωνσταντίνο να γυρίση. Είνε ανάγκη λοιπόν να ψηφίσετε όλοι, για να μπορούμε μεθαύριον, που θ' αρχίσετε να διαμαρτύρεσθε να σας πούμε, ότι σεις το θελήσατε, ότι σεις το εξητήσατε με την ψήφον σας και να μπορούμε να τσακίσουμε καθέναν σας που θα τολμήση να φωνάξη εναντίον του πολέμου»⁶⁶

Ο Ριζοσπάστης, λοιπόν, μια μέρα πριν το δημοψήφισμα τονίζει τους λόγους για τους οποίους οι σοσιαλιστές πρέπει να απέχουν από αυτό, σε μια προσπάθεια να κάνει

---

⁶⁵ Ριζοσπάστης, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1920

⁶⁶ Στο ίδιο

ακόμα κι όσους σοσιαλιστές είχαν ψηφίσει υπέρ της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης στις εκλογές να απέχουν. Μάλιστα μπορούμε να παρατηρήσουμε και το επιχείρημα πως η κυβέρνηση στην ουσία κάνει το δημοψήφισμα, έτσι ώστε να μπορεί στο μέλλον, όταν θα στέλνει τους Έλληνες στον πόλεμο, να τους πει ότι αυτοί το αποφάσισαν με την ψήφο τους.

Την ημέρα πραγματοποίησης του δημοψηφίσματος, στις 22 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο της «Εστίας» έχει τίτλο «Το καθήκον της κυβερνήσεως» και αναφέρει τα ακόλουθα:

«Γίνεται λοιπόν σήμερον το Δημοψήφισμα. Το είχαν υποσχεθή η Κυβέρνησις, το εξήτησεν ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος και κανείς δεν είχε το θάρρος να το αναβάλη. [...]

Από σήμερον ο λαός, εν αγνοία των συνεπειών, εν αγνοία των στοιχείων τα οποία μόνον μία Κυβέρνησις υποτίθεται ότι δύναται και οφείλει να έχη, ωθούμενος μόνο από το αίσθημα του, αναλαμβάνει τας ευθύνας, τας οποίας φυσικώς μόνον Κυβέρνησις έχουσα το σθένος να έλθη και προς τον λαόν αντιμετώπος, ώφειλε να κρατήση δι' εαυτήν. Η Κυβέρνησις δεν ενόμισεν υποχρέωσιν της να τον φωτίση.[...]

Εάν η Κυβέρνησις έχη καλήν την μνήμην και έχη την επιθυμίαν να το ομολογήση θα συμφωνήση ότι από την επομένη του σχηματισμού της μόνον επιθυμίαν υποστηρίζεως εις το έργον της συνάντησεν εκ μέρους των αντιπάλων της. Ως άλλως τε είχαν στοιχειώδες καθήκον οι αντίπαλοι παρεμέρισαν πάντα κομματικόν υπολογισμόν και της εδήλωσαν ότι τίθενται εις το πλευρόν της προκειμένου περί των ύψιστων συμφερόντων του Έθνους. Εάν επωφελείτο της βοήθειας αυτής, εάν εδέχετο ν' ακολουθήση τον δρόμον τον οποίον υπεδείκνυεν η ορθή αντίληψις της καταστάσεως, εάν όπως ανελάβαμεν μετά θάρρους τον αντιδημοτικόν ρόλον να υποδείξωμεν τους κινδύνους του Δημοψηφίσματος μας άφινε μεν να ηγηθώμεν αλλά έδιδε και εις τον ιδικόν της τύπον το σύνθημα να μας ακολουθήση, δεν θα ευρισκόμεθα σήμερον προ γεγονότος τετελεσμένου.[...]

Αλλά η μετοτόπισις της ευθύνης δεν μεταβάλλει την κατάστασιν. Και η κατάστασις είνε θλιβερά και εκτάκτως ανώμαλος. Υπάρχει μια

Κυβέρνησις, ανεύθυνος απέναντι το λαού, ανεύθυνος απέναντι του Βασιλέως, εν ονόματι του οποίου κυβερνά, ανεύθυνος απέναντι εκείνων με τους οποίους διαπραγματεύεται. Και ταυτοχρόνως υπάρχει ένας Βασιλεύς ο οποίος δρα δια του λαού, αφού την απαίτησιν την ιδικήν του επραγματοποίησε σήμερον ο λαός. Μεταξύ του Βασιλέως και της Κυβερνήσεως υπάρχει μια τεραστία απόστασις, την οποίαν ματαίως προσπαθεί να εξουδετερώση το τηλεγραφικόν σύρμα. Τοιουτοτρόπως εις στιγμὴν τόσον κρίσιμον ἢ ἐπίσημος Ἑλληνικὴ σκέψις εἶνε διασκορπισμένη, ασύνδετος, ασυνεννόητος.

Εἰς τὴν ανομαλωτάτην αὐτὴν κατάστασιν δὲν ανακαλύπτεται παρά εἷνας μόνος τρόπος θεραπείας. Δὲν υπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὡς εἶνε σχηματισμένη δὲν παρουσιάζεται συμπαθὴς πρὸς τὰς Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως. Ἀληθινὴ τῆς υπηρεσία πρὸς τὸ ἔθνος νὰ ἦτο νὰ παραιτηθῆ καὶ νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν τῆς εἰς πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἔξω τῆς κομματικῆς διαπάλης θὰ ἠδύνατο ν' ἀναλάβουν τὸν ἀγῶνα τῆς ἐπανορθώσεως. [...]

Ἀσφαλῶς ἡ πράξις αὐτὴ προυποθέτει θυσίας ἐκ μέρους τοῦ κ. Ράλλη. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν πατριωτισμὸν τῶν πολιτικῶν τοῦ ἔθνος περιμένει μόνον θυσίας αὐτὴν τὴν στιγμὴν, στιγμὴν ἠκίστα κατάλληλον δι' ἰκανοποιήσεις.»⁶⁷

Τὸ κλίμα στους φιλελεύθερους, λοιπόν, φαίνεται πως οξυνθεῖ υπερβολικά κι ἡ ἐπίθεσις πρὸς τὴν κυβέρνησις εἶναι ἐντονότατη. Μάλιστα ἡ εφημερίδα, σε ἀντίθεσις με λίγες μέρες πρὶν που τόνιζε πως στήριζε τὴν κυβέρνησις ἀπέναντι τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ξένων, πλέον ἔφτασε στο σημεῖο νὰ ζητᾷ ξεκάθαρα τὴν παραίτησις τῆς, τονίζοντας πως μόνον με αὐτὸ τὸν τρόπο μπορεῖ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς χώρας

Τὴ ἴδια μέρα ἡ εφημερίδα «Σκριπ» κυκλοφορεῖ με τὸν τίτλο «Τὸ καθήκον, τὸ δίκαιον, ἡ τιμὴ καλοῦν εἰς τὸ δημοψήφισμα. Ἡ μεγαλειότης ἐνός ἐλεύθερου λαοῦ προσκαλεῖ τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνο εἰς τὸν Θρόνον» καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πρωτοσέλιδου τῆς καλύπτεται ἀπὸ μιὰ εἰκόνα τοῦ Κωνσταντῖνου, ἐνῶ δίπλα τῆς παρατίθενται σύντομα κείμενα που τὸν ἐπαινοῦν.

---

⁶⁷ *Ἐστία*, Ἀθήνα 22 Νοεμβρίου 1920

Στην επόμενη σελίδα μπορούμε να βρούμε το άρθρο «Ωραία όνειρα» στο οποίο αναγράφονται τα ακόλουθα:

«Εξημερώθησαν χθες οι του συνεργεία των φιλελευθέρων με ωραία όνειρα αναβολής του δημοψηφίσματος και παραιτήσεως της Κυβερνήσεως. Και τα έγγραψαν και τοπίστευσαν. Αλλ' όταν είδον τα κύματα του λαού να απαντώσι εις όλα αυτά με ένα βροντερόν «Έρχεται», ευρέθησαν περίλυποι εις την πραγματικότητα. Πόσας πικρίας ακόμη τους επιφυλάσσει αυτός ο λαός, τον οποίον είχαν παίγνιον και εις τον οποίον εσερβίριζον παντός είδους τερατολογίας με την πεποίθησιν ότι έγινοντο πιστευτοί. Ας μάθωσι τουλάχιστον άπαξ δια παντός ότι εις την δύναμιν του λαού αυτού και εις την ψυχικήν του συγκρότησιν είνε προωρισμένα να θραύωνται ως εις βράχον παντός είδος κυματισμοί ψευδών και επίπλαστον σατανικών βεβαιώσεων και καταχθονίων πληροφοριών, με όση ορμήν και αν φέρωνται δια του τεχνητού ανέμου της δημοσιογραφίας των.»⁶⁸

Από την πλευρά τους, λοιπόν, οι βασιλικοί μοιάζουν να μην ενδιαφέρονται για τίποτα άλλο πέρα από την επιστροφή του βασιλιά, για την οποία και είναι ενθουσιασμένοι. Βέβαια η εφημερίδα δεν παραλείπει να επιτεθεί ξανά στους βενιζελικούς, οι οποίοι ζητούσαν την παραίτηση της κυβέρνησης.

Στις 22 Νοεμβρίου ο Ριζοσπάστης κυκλοφορεί με τίτλο «Έρχεται, δεν έχετε θέσιν εις το δημοψήφισμα, Βενιζελικοί και Βασιλικοί συναγωνίζονται για να σας πουλήσουν στους ξένους», ενώ το κεντρικό άρθρο του έχει τίτλο «Ενώπιον του Εκβιασμού». Σε αυτό αναγράφονται τα παρακάτω:

«Η επιδοθείσα προχθές παρά των πρεσβευτών της Αντάντ εις την κυβέρνησιν διακοίνωσις αποτελεί αληθώς πρωτοφανή εναντίον ενός λαού εκβιασμόν, του οποίου τα ελατήρια είναι προφανή. Γνωρίζουν καλώς οι κυβερνήσεις της Αντάντ, ότι και ο Ελληνικός λαός, όπως όλοι οι λαοί, εκουράσθη και εβαρύνθη να πολεμά. Γνωρίζομεν, ότι ο κυριώτερος λόγος, δια τον οποίον ο λαός έρριψε τον Βενιζέλον, είναι η πολεμικήν ταύτη πολιτική και η υποδούλωσις της χώρας εις την Αντάντ, ότι ο κυριώτερος λόγος δια τον οποίον ζητεί τον Κωνσταντίνον είνε ότι

---

⁶⁸ Σκριπ, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1920

το πρόσωπον τούτου συνδέει με την ιδέα της εθνικής του αυτοτέλειας και του τερματισμού του πολέμου, με την ιδέα της ειρήνης. Γνωρίζουν ότι δι' αυτόν τον λόγον εψηφίσθη ο Κωνσταντίνος και εννοούν τούτο, ότι οιασδήποτε υποσχέσεις και αν τους δώση, θα είναι ανίκανος να τας πραγματοποιήσει, διότι μόλις, επανερχόμενος, θελήση να πολιτευθή αντιθέτως προς το πνεύμα της λαϊκής ψήφου, μόλις θελήση να προβή εις επιστρατεύσεις και εις πολεμικάς επιχειρήσεις, θα χάση την δημοτικότητα και την δύναμιν του και επομένως της ικανότητά του να τους εξυπηρετήσει. Και επειδή, αντιθέτως, εκ του παρελθόντος γνωρίζουν, ότι ο Βενιζέλος είναι ο άνθρωπος που κατώρθωσεν επί τέσσαρα ολόκληρα έτη να έχη τον λαόν να πολεμά δια τη βίας, και παρέχει επομένως περισσότερας εγγυήσεις, ότι θα δυνηθή να το πράξη και δια το μέλλον, εννοούν να τον επιβάλλουν και πάλιν δια της βίας εις τον Ελληνικόν λαόν δια να έχουν τούτον διαρκώς επιστρατευμένον.[...]

Η πραγματικότητα είναι, ότι η κυβέρνησις αδυνατούσα αφ' ενός να παρακάμψη το ζήτημα του Κωνσταντίνου, αλλά και αδυνατούσα συγχρόνως να αντεταχθή εις τους εκ μέρους της Αντάντ εκβιασμούς, και το δημοψήφισμα δεν αναβάλλει, δια να ικανοποιήση το αίσθημα του λαού και να μη ευρεθή υποχρεωμένη να παραιτηθή, αλλά συγχρόνως αναγγέλει δια των εφημερίδων της, ότι είναι έτοιμη να συμμορφωθή, μετά την επάνοδον του Κωνσταντίνου, προς οτιδήποτε αξιώση παρ' αυτής η Αντάντ.[...]

Ούτω ενώ σήμερον ο λαός ψηφίζων, θα πιστεύη και θα φαντάζεται ότι διατρανώνει το αμείωτον των κυριαρχικών του δικαιωμάτων, θα υπογράψη απλώς την εκχώρησιν του. Ενώ θα φαντάζεται ότι ψηφίζει ειρήνην και ελευθερίαν, θα ψηφίζει τον πόλεμον επ' άπειρον και θα υπογράφη την υπογράφει την υποδούλωσιν του, την πλέον ταπεινωτικήν και εξευτελιστικήν.»⁶⁹

Ο Ριζοσπάστης εξηγεί ποιοι είναι κατά τη γνώμη της εφημερίδας οι λόγοι που οι ξένοι πρόβησαν στην διακοίνωση, ενώ επιτίθεται και στην κυβέρνηση, υποστηρίζοντας πως εξαπατά τον λαό και θα τον οδηγήσει στον πόλεμο. Μάλιστα εκφράζεται η άποψη πως

---

⁶⁹ Ριζοσπάστης, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1920

αυτό που νοιάζει την Αντάντ είναι η Ελλάδα να συνεχίζει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της πολεμώντας, κάτι που, σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη θα συνεχίσει να γίνεται αναξαρτήτως της επιστροφής του Κωνσταντίνου.

Μια μέρα μετά την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, στις 23 Νοεμβρίου, το κεντρικό άρθρο της Εστίας έχει τίτλο «Προς τον πατριωτισμόν των» και αναφέρει τα ακόλουθα:

«Εάν η ευθύνη των οδηγούντων ήτο μεγάλη έως χθες, γίνεται ήδη ακόμη μεγαλύτερα. Αφήσαντες ελευθέραν μίαν λαϊκήν ενέργειαν, την οποίαν εξώθησεν και δεν ημπορούσαν να σταματήσουν, αποδεικνύουν ότι ήλπιζαν ότι η ενέργεια αυτή θα έλυεν ως δια μαγείας όλα τα προβλήματα τα οποία υψώνοντο ενώπιον των. Αλλά τούτο δεν συνέβη. Από την παραμονήν του Δημοψηφίσματος επείσθησαν ότι ο δρόμος τον οποίον ηκολούθηον δεν ήτο στρωμένος με ρόδα. Από απόψεως πολιτικής ευθύνης η μεταβίβασις έγεινεν, αν όχι κανονικώτατα, πάντως επιτηδειότατα.[...]

Εις την πατριωτικήν σκέψιν του κ. Ράλλη απευθυνόμεθα σήμερον. Αυτός οφείλει να υποδείξει τι πρέπει να γείνει δια να σωθή ακόμη η κατάστασις, αν υπάρχει- και ελπίζομεν ότι υπάρχει- καιρός να σωθή. Μια φήμη από ημερών ήδη επιμόνωσ κυκλοφορούσα, εβεβαίωνεν ότι ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ήθελε το Δημοψήφισμα ως μίαν ηθικήν ικανοποίησιν ότι δεν τον απεμάκρυνεν από τον θρόνον η θέλησις του αλού του, αλλά η βία των πραγμάτων.

Η φήμη προσέθετεν ότι ο βασιλεύς Κωνσταντίνος θα εξωθή ίσως την επιθυμίαν της ηθικής ικανοποίησεως μέχρι του να έλθη και εις τας Αθήνας και να τύχη της υποδοχής, την οποίαν δικαίως- ιδίως μετά την χθεσινήν εορτήν- περιμένει. Κατόπιν της διπλής αυτής ικανοποίησεως ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος θα υπεχώρει προ του υιού του Γεωργίου, δίδων τοιουτοτρόπως εις το Δυναστικόν ζήτημα μίαν λύσιν, η οποία οπωσδήποτε ικανοποιεί τας αξιώσεις τας αντιτιθεμένας απολύτως εις την ιδικήν του άποψιν.

Ο κ. Ράλλης είνε πλειότερον παντός άλλου εις θέσιν να γνωρίζη αν η φήμη αυτή είνε αληθινή. Από την φρόνησιν του εξαρτάται να επωφεληθή της ευκαιρίας η οποία του παρουσιάζεται. Γνωρίζομε ότι το

φιλοβασιλικόν αίσθημα του κ. Ράλλη, τονωθέν δια της ηλικιάς προσέλαβε διαστάσεις παθολογικάς. Αλλ' όσον ισχυρόν και αν είνε το αίσθημα αυτό δεν φανταζόμενα ότι υπερίχυσσε του πατριωτισμού τον οποίον οφείλει να έχει εις την ψυχήν του κάθε Έλλην πολιτικός. Προς αυτόν τον πατριωτισμόν του κ. Ράλλη απευθυνόμεθα δια να μην ευρέθη η Ελλάδα εις σημείον εις το οποίον δεν ευρέθη από την τραγικήν ημέραν της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως.»⁷⁰

Η «Εστία», λοιπόν, αναφέρεται σε μια φήμη, η οποία θέλει τον Κωνσταντίνο να παραιτείται μετά την ηθική ικανοποίηση που πήρε. Μάλιστα απευθύνεται στον πρωθυπουργό και του ζητάει να την εκμεταλλευτεί, έτσι ώστε να παραιτηθεί ο βασιλιάς και να λυθεί το πρόβλημα. Γενικά καταλαβαίνουμε πως η άποψη των βενιζελικών είναι πως για σωθεί η χώρα θα πρέπει να παραιτηθεί ο βασιλιάς κι η κυβέρνηση και να έρθουν στην εξουσία πρόσωπα απέναντι στα οποία διάκεινται πιο ευνοϊκά οι Σύμμαχοι.

Στο άρθρο «Δια την ιστορίαν» η εφημερίδα αναφέρεται στο ζήτημα της νοθείας στο δημοψήφισμα και αναφέρει:

«Και οι ανάπηροι υπαξιωματικοί, οι οποίοι κατήγγειλαν ότι υποχρεώθησαν να ψηφίσουν με ανοικτά ψηφοδέλτια, και οι άλλοι πολίται εις τους οποίους εδόθησαν τα ψηφοδέλτια έτοιμα, και οι αριθμοί οι παρουσιάζοντες αποτελέσματα ολόκληρα εις το ναι, αποδεικνύουν, ότι το χθεσινόν Δημοψήφισμα δεν είνε βέβαια τύπος και υπογραμμός δημοψηφίσματος.

Είνε όμως δείγμα υπερβολικού και ταυτοχρόνως εντελώς ασκόπου ζήλου. Η πλειοψηφία ήτο εξησφαλισμένη, κατά πάντα τρόπον. Αυτού του είδους αι παρεμβάσεις δεν είχαν κανέναν λόγον.

Τας επεριμέναμεν εν τούτοις και τας σημειούμεν χονδρικός και άνευ λεπτομερειών χάριν της ιστορίας.»⁷¹

Η εφημερίδα, πληροφορεί για την νοθεία αλλά φαίνεται να έχει αποφασίσει να μην ασχοληθεί ιδιαίτερα με το ζήτημα αυτό. Η απόφαση να μην ασχοληθεί, βέβαια, έχει κάποια λογική, μιας κι ήταν πράγματι βέβαιο πως η πλειοψηφία θα στήριζε την επαναφορά του Κωνσταντίνου, δεδομένου κι ότι το κόμμα των φιλελευθέρων και το

⁷⁰ *Εστία*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1920

⁷¹ Στο ίδιο

Σ.Ε.Κ.Ε. τάχθηκαν υπέρ της αποχής. Από την άλλη το γεγονός πως υπέρ της επιστροφής του βασιλιά φέρεται να ψήφισαν 999.960 και μόλις 10.383, δηλαδή ποσοστό 99% έναντι 1%, ενώ κι ο αριθμός των ψηφοφόρων ήταν σημαντικά αυξημένος σε σχέση με τις εκλογές που έγιναν πριν λίγες εβδομάδες. Εύκολα, λοιπόν, συμπεραίνουμε πως στο δημοψήφισμα υπήρξε πράγματι νοθεία.

Στις 23 Νοεμβρίου η εφημερίδα «Σκριπ» έχει τον τίτλο «Έρχεται! Έρχεται! Έρχεται! Τον εφέραμεν χθες!», ενώ και πάλι σημαντικό μέρος του πρωτοσέλιδου της καλύπτει μια εικόνα του Κωνσταντίνου. Το κεντρικό της άρθρο έχει τίτλο «Δεν ησθάνθη μόνον αλλ' εσκέφθη και απεφάσισε» και αφού αναφέρει πως ο βενιζελικός τύπος υποστηρίζει ότι ο λαός ψήφισε με βάση το συναίσθημα κι όχι την λογική, σχολιάζει τα παρακάτω:

«Και εις την περίπτωσιν του σημερινού μεγάλου Ελληνικού ζητήματος ο λαός ο Ελληνικός αναφλέγεται μεν εξ αισθήματος αλλά και δεν ληθαργεί δια τούτου η σκέψις αυτού.

Και αν έτι τούτο συνέβαινε, η ολίγας μόλις ώρας πρό του πανηγυρικού δημοψηφίσματος απευθυνθείσα προς αυτόν αυστηρά διακοίνωσις των συμμάχων θα ήρκει δια να ψυχράνη τον ενθουσιασμόν και την αισθηματικότητα παντός άλλου λαού, αισθανομένου μόνον και με σκεπτομένου. Αν η επιδοθείσα διακοίνωσις και τα θρυλούμενα νέα διαβήματα των Δυνάμεων ετόνωσαν μάλλον- αν ήτο δυνατόν να τονωθή επιπλέον- την αμετάτρεπτον απόδασιν του όπως δια του δημοψηφίσματος εκφράση, καθ' ον τρόπον την εξέφρασε, την θελησιν του, ούτε τυφλόν αίσθημα τον ώθησεν εις τούτου, αλλ' ούτε αλόγιστος ψυχική αντίδρασις ή πείσμα.[...]

Ιδού δε πως εσκέφθη [ο λαός] ψυχρώς και λογικώς. Αι Σύμμαχοι Δυνάμεις από το στόμα ενός ανθρώπου, ο οποίος χάριν της εγωπαθούς φιλαρχίας του τας εξυπηρέτει δουλοφρόνως δια να δυνηθή να επιβληθή δι' αυτών επί των ώμων μου, εκμεταλλευόμενος τας πολεμικάς των στενοχωρίας, ήκουον επί πέντε ολόκληρα δια δολάς και συκοφαντίας περί του Βασιλέως μου και περί εμού του ιδίου ως «επιστράτου», με την σημασίαν, την οποία τοις εδίδαξεν αυτος. Έχουν σήμερον δυσπιστίας, φόβους, υποψίας δια τον Βασιλέα μου και δι' εμέ τον ίδιον. Μήπως αι Γαλλικαί εφημερίδες δεν έγγραφαν ότι η νίκη μου κατά τας εκλογάς ήτο

προδοσία ύπουλος; Θα φέρω τον Βασιλέα μου εις την Ελλάδα ΕΓΩ, διότι γνωρίζω ότι ούτε εγώ ούτε ο επίσης αδικηθείς Βασιλεύς μου είμεθα διατεθειμένοι να μεταβάλωμεν την πολιτικήν εις τρόπον ώστε να ζημιωθούν τα συμφέροντα των Συμμάχων. Γνωρίζω εγώ ότι με τον Βασιλέα μου, με την ψυχική μου γαλήνη εις το εξής, είμαι ικανός να εργασθώ με όλας μου τας δυνάμεις δια τα συμφέροντα μου. Και γνωρίζω ότι αυτά όχι μόνον δεν έρχονται εις σύγκρουσιν με τα συμφέροντα των Συμμάχων μου, αλλά και τα εξυπηρετούν- πλουσιοπάροχα μάλιστα. Αι Δυνάμεις με προειδοποιούν ότι αν επαναφέρω τον Βασιλέα μου θα δημιουργηθούν μεταξύ μας σχέσεις όχι φιλικαί. Θα επαναφέρω λοιπόν ΕΓΩ τον Βασιλέα μου διότι είμαι βέβαιος ότι αι Δυνάμεις, όταν Τον ιδούν σύμφωνον καθ' όλα μαζί μου, δεν θα έχουν πλέον λόγον να δυσπιστούν και ν' ανησυχούν, συνεπώς αι σχέσεις μας δεν θα ζημιωθούν.

Αλλά και αν η συκοφαντία έχη επενεργήσει τόσον πολύ επ' αυτών, ώστε να θελήσουν να τυφλώτουν εις την αλήθεια των πραγμάτων, ας υποθέσω προς στιγμήν ότι θα απεφάσιζαν να μετέλθουν μέτρα πιεστικά εναντίον μου. Ποία θα είνε αυτά; Αποκλεισμός; Ο πόλεμος έληξε και εις το καταστατικόν της Κοινωνίας των Εθνών υπάρχει διάταξις απαγορευτική. Εμπορικός αποκλεισμός; Είμαι πελάτης των, καταναλωτής δηλαδή. Βεβαίως θα εξημιούμην εγώ αλλά θα εξημιούντο άλλο τόσον και αυτοί. Οικονομικαί πιέσεις; Και αυτά θα ήσαν επιζήμια και δι' αυτούς, εφ' όσον είναι δανιεσταί μου και εγώ οφειλέτης των. Αναθεώρησις της συνθήκης των Σεβρών εις βάρος μου; Ανεξαρτήτως του ότι κρατώ δια του στρατού μου την Θράκην και την Σμύρνην, αποφασισμένος να μη τας εγκαταλείψω ανεξαρτήτως ακόμη του ότι ο στρατός μου είναι η μόνη δύναμις εις την Ανατολή, επί της οποίας βασίζονται οι σύμμαχοί μου, προς ποίον θα έδιδον την Σμύρνην και την Θράκην αν μου τας αφήρουν; Από την συνθήκη των Σεβρών ο κερδίσας είνε κυριώτατα η Αγγλία και κατόπιν οι άλλοι σύμμαχοι. Και δια λόγους, τους οποίους άλλοι γνωρίζουν ίσως καλλίτερον να πούμε, η συνθήκη δεν είναι καθόλου εύκολον ν' αναθεωρηθή. Και πάλιν, λοιπόν θα επαναφέρω τον Βασιλέα μου.

Αυτά εσκέφθη ο λαός και κατόπιν παρεδόθη εις την λάβαν του αισθήματος. Αλλά το αίσθημα τούτο πηγάζει από διαυγέστατην ηθικήν πηγή. Ουδέποτε ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος υπήρξε τόσον λατρευτός από τους Έλληνες, όσον σήμερον. Διότι τον συνέδεσε με την εθνικήν ψυχήν κοινή αδικία κατ' Αυτού και κατά του Λαού Του.⁷²

Επιπλέον πρέπει να αναφερθούμε και στο άρθρο «Περί ευθυνών» στο οποίο αναγράφονται τα ακόλουθα:

Βενιζελικάί εφημερίδες ευρίσκουν, ότι η Ελληνική Κυβέρνησις, φοβούμενη ευθύνας, επέρριπεν εις τον Ελληνικόν λαόν την ευθύνην της επαναφοράς του Βασιλέως. Έχουν δίκαιον, διότι συνήθισαν να βλέπουν τον αρχηγόν των αναλαμβάνοντα πάσαν ευθύνην- και της παραβιάσεως του Συντάγματος. [...] Αλλά –λέγουν- η Κυβέρνησις αυτή δεν τολμά να εκθέση εις τον λαόν τον οποίον άφηκε ν' αποφασίση μόνος περί του Βασιλέως του, τας συνέπειας της αποφάσεως του ταύτης. Ως προς ταύτας, τας εξέθεσαν αρκετά σαφώς οι Σύμμαχοι δια της διακοινώσεώς των. Και ο λαός εψήφισεν εν γνώσει αυτών. Η Κυβέρνησις δεν αποφεύγει ευθύνας, αλλ' ακριβώς αναλαμβάνει τοιαύτας ομού μετά του Ελληνικού λαού και απέναντι αυτού ακόμη δια την εκτέλεσιν της θελήσεως του. Διατί ευρίσκουν ότι θα έπρεπε να παραιτηθή; Ποια άλλη Κυβέρνησις μη απορρέουσα εκ της λαϊκής εμπιστοσύνης θα ηδύνατο να σταθή επί μίαν στιγμήν; Ή μήπως οι συνιστώντες την παραίτησιν της Κυβερνήσεως οπαδοί των «φιλελευθέρων δημοκρατικών αρχών» και κοπτόμενοι περί του Συντάγματος επί τριετίαν νομίζουν ότι η Ελληνική Κυβέρνησις πρέπει να απορρή εκ της εμπιστοσύνης των Δυνάμεων και ουχί του λαού.»⁷³

Η «Σκριπ», λοιπόν παρουσιάζει αναλυτικά το σκεπτικό όσον ψήφισαν υπέρ της επιστροφής του βασιλιά και μέσα από αυτό εκφέρει την άποψη πως δεν θα υπάρξουν σημαντικές συνέπειες για την Ελλάδα, μη παραλείποντας να επιτεθεί και πάλι στους φιλελευθέρους.

---

⁷² Σκριπ, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1920

⁷³ Στο ίδιο

Στις 23 Νοεμβρίου το κεντρικό άρθρο του Ριζοσπάστη έχει τίτλο «Μετά το δημοψήφισμα» και σε αυτό αναγράφονται τα παρακάτω:

«Μια μεγάλη μερίς του λαού εψήφισε υπέρ της επαναφοράς του Κωνσταντίνου. Ποια είναι η έννοια της ψήφου ταύτης είναι γνωστόν εις όλους. Με το πρόσωπον του Κωνσταντίνου ο λαός συνταυτίζει την ιδέαν του τερματισμού του πολέμου, την ιδέαν, της εθνικής του αυτοτέλειας και αξιοπρέπειας. [...]

Αλλ' η Κυβέρνησις ευρίσκεται πολύ μακράν της τοιαύτης λαϊκής ψυχολογίας. Ευρίσκεται εις το αντίθετον ακριβώς σημείον. Προσπαθήσασα να προσδώση εις τας λαϊκὰς υπέρ του Κωνσταντίνου εκδηλώσεις τον φανατισμόν και τον μυστικισμόν μιας νοσηράς προσωπολατρίας επιζητεί να εκμεταλλευθή τον δημιουργηθέντα ενθουσιασμόν δια να καλύψη την υποχώρησιν της από της γραμμής, της οποίας σαφώς καθορίζει εις αυτήν η περί Κωνσταντίνου λαϊκή αντίληψις. Ήδη την στιγμήν που κηρύσσοιςα το δημοψήφισμα αφίνει να εννοηθή, ότι ήτο τούτο πράξις διατρανώσεως της λαϊκής κυριαρχίας, έσπευδε συγχρόνως να εξαγγείλη δια των οργάνων της, ότι ήτο έτοιμη να προβή εις πάσαν παραχώρησιν και να συμμορφωθή προς πάντα όρον, που ήθελον επιβάλει εις την χώραν οι Σύμμαχοι. Ικανοποιήσασα αφ' ενός το λαϊκόν αίσθημα δια της μη αναβολής του δημοψηφίσματος θα σπεύση τώρα η Κυβέρνησις να εξευμενήση και την Αντάντ, ικανοποιούσα πάσας αυτής τας εκβιαστικὰς αξιώσεις. Η συνέχισις του πολέμου και η ανάληψις ίσως και νέων βαρύτατων πολεμικών υποχρεώσεων και η πλήρης της χώρας υπαγωγή εις τον πολιτικόν, οικονομικόν και στρατιωτικόν έλεγχον των συμμάχων θα είναι η αναγκαία της τοιαύτης πολιτικής ενέργεια.[...]

Ουτω ο λαός θα ευρεθή τάχιιστα αντιμέτωπος μιας καταστάσεως εντελώς αντιθέτου προς εκείνην, την οποίαν ανέμενε. Τότε θα αντιληφθή ο λαός πόσον οικτρά εξαπατήθη και πως η ψήφος του εχρησιμοποιήθη από τους άνευ θάρρους και άνευ οντότητος πολιτικούς του, όχι δια να του εξασφαλίσουν την ειρήνην, ούτε την εθνικήν του αυτοτέλειαν, αλλά δια να δικαιολογήσουν την συνέχισιν του πολέμου και της υποδουλώσεως και της τυραννίας.

Η συνειδητή μερίς της εργατικής τάξεως της χώρας, απέχουσα του δημοψηφίσματος επεφύλαξεν ακέραια τα δικαιώματα της εναντίον πάσης απόπειρας παρερμηνεύσεως και εις βάρος της της χθεςινής ψήφου. Όταν εντός ολίγου, η οικτρά πραγματικότης προβάλλη ο έλεγχος της θα ορθωθή αμείλικτος εναντίον εκείνων, οι οποίοι εν ονόματι της ειρήνης, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της χώρας, ήλθαν απλώς να συνεχίσουν παραχαράσσοντες την λαϊκήν ψήφο, την βενιζελικήν πολιτικήν του πολέμου, με την πολιτικήν της υποδουλώσεως εις τους ξένους, την πολιτικήν της πιέσεως και της βίας.»⁷⁴

Ο Ριζοσπάστης, λοιπόν, επιτίθεται στην κυβέρνηση, προβλέπει δυσοίωνα το μέλλον της χώρας και επισημαίνει ξανά πως ο λαός εξαπατήθηκε και ψήφισε άλλα από αυτά που πραγματικά ήθελε. Επιπλέον πρέπει σίγουρα να τονιστεί πως δεν υπάρχει καμία αναφορά για την νοθεία που υπήρξε στο δημοψήφισμα.

---

⁷⁴ Ριζοσπάστης, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1920

Επίλογος - Συμπεράσματα

Το δημοψήφισμα του 1920 ήταν ένα σημαντικό γεγονός για την πορεία του ελληνικού έθνους κι ο τύπος της εποχής μας βοηθάει να καταλάβουμε περισσότερα για αυτό.

Αρχικά οι βενιζελικοί ήταν αρκετά απογοητευμένοι από την ήττα τους και δεν ασκούσαν σκληρή κριτική στην κυβέρνηση. Μάλιστα από την αρχή είχαν καταλάβει πως δεν θα μπορούσαν να κερδίσουν στο δημοψήφισμα ψηφίζοντας κατά της επιστροφής του Κωνσταντίνου κι έτσι αποφάσισαν να απέχουν από αυτό. Επιπλέον αξίζει να αναφερθεί πως στην «Εστία» στις 15 Νοεμβρίου μπορούμε να παρατηρήσουμε και την πρόταση συμφιλίωσης των βενιζελικών προς την κυβέρνηση, έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν καλύτερα οι απαιτήσεις των ξένων. Ωστόσο καθώς οι μέρες περνούσαν γίνονταν φανερό πως οι βασιλικοί δεν ενδιαφέρονταν για κάποια συνεργασία αλλά συνέχιζαν τις επιθέσεις τους προς τον Βενιζέλο και τους Φιλελευθέρους, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα κι οι βενιζελικοί να αρχίσουν να ασκούν έντονη κριτική κυβέρνηση και να εγκαταλείπουν την πρόταση τους. Μάλιστα μετά την διακοίνωση των Συμμάχων, στην οποία τάσσονταν κατά της επιστροφής του Κωνσταντίνου, οι βενιζελικοί αύξησαν ακόμα περισσότερο τους τόνους, με την Εστία να ζητάει σε δύο διαδοχικές μέρες την παραίτηση πρώτα της κυβέρνησης κι ύστερα του Κωνσταντίνου.

Από την άλλη το κλίμα στο στρατόπεδο των βασιλικών παρέμεινε σταθερό για όλο την περίοδο του δημοψηφίσματος. Οι επιθέσεις προς τους Φιλελευθέρους και, κυρίως, προς τον Βενιζέλο, ο οποίος θεωρούνταν υπεύθυνος για την αρνητική διάθεση των Συμμάχων απέναντι στην νέα κυβέρνηση, ήταν συχνές και σφοδρότατες. Γενικότερα μπορούμε να πούμε πως η «Σκριπ» όλη αυτή την περίοδο αρκούσαν στο να επιτίθεται στον Βενιζέλο, να τονίζει την σημασία του δημοψηφίσματος, έτσι ώστε να κάνει τον λαό να ψηφίσει υπέρ της επιστροφής του Κωνσταντίνου, και να προσπαθεί να καθησυχάσει τον λαό υποστηρίζοντας πως οι Σύμμαχοι δεν θα στραφούν κατά της Ελλάδας μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Έτσι σχολιάζονται θετικά οι όροι που προτάθηκαν αρχικά από την Αγγλία, ενώ αποκρύπτεται το περιεχόμενο της διακοίνωσης, αντί του οποίου τονίζεται πως ο λαός με την ψήφο του υπέρ της επανόδου του Κωνσταντίνου θα κάνει στους Συμμάχους να αποδεχτούν την θέληση του ελληνικού λαού.

Τέλος όσον αφορά τους κουμμουνιστές μπορούμ να καταλάβουμε πως η δεξιά πτέρυγα υποστήριζε την καταγήφιση της επιστροφής του Κωνσταντίνου, αλλά η κυρίαρχη αριστερή πτέρυγα του Σ.Ε.Κ.Ε. αποφάσισε το κόμμα να απέχει. Στην απόφαση αυτή φαίνεται κι η γενικότερη θεώρηση των κουμμουνισμών απέναντι στο θεσμό της βασιλείας. Συγκεκριμένα οι κουμμουνιστές υποστήριζαν πως δεν θα πρέπει να νοιάζει τους εργάτες το πρόσωπο αλλά η κατάργηση του θερμού, έτσι ώστε να μπορέσει πιο εύκολα να πραγματοποιηθεί ο στόχος της δημιουργίας μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Μετά, πάντως, από την ανακοίνωση του Σ.Ε.Κ.Ε. που τάσσονταν υπέρ της αποχής, ο Ριζοσπάστης δεν σταμάτησε να επιτίθεται στην κυβέρνηση, κατηγορώντας την πως θέλει να εξαπατήσει τον λαό και να τον κάνει να στηρίζει, χωρίς ο ίδιος να το γνωρίζει, την απόφαση η Ελλάδα να συνεχίσει τον πόλεμο. Τέλος πρέπει να παρατηρήσουμε και την διαρκή προσπάθεια του Ριζοσπάστη να ταυτίσει βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, σε μια προσπάθεια να δείξει κανένας τους δεν νοιάζεται για το λαό αλλά για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Αντάντ.

Ημερήσιες εφημερίδες

Εμπρός, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1920

Εστία, Αθήνα 12-13, 15-23 Νοεμβρίου 1920

Ριζοσπάστης, 12-19, 21-23 Νοεμβρίου 1920

Σκριπ, Αθήνα 12-23 Νοεμβρίου 1920

Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1958*, Θεσσαλονίκη 1993

Βάκας Δημήτριος, *Μεγάλη Ελλάδα, Ελευθέριος Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης*, Εκδόσεις Σπ. Δαρέμα, Αθήναι 1965

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Β', Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας τύφλωσις: εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα" από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 238

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1980

Δάφνης Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1961

Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. Β', Εκδόσεις Αδελφών Ρόδη, Αθήναι 1947

Καρανικόλας Γιώργος, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1973

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι», Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019

Llewellyn-Smith Michael, *Το όραμα της Ιωνίας: η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2009

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α', Αθήναι 1959

- Μάλαινος Μιλτιάδης, *Η Μικρασιατική καταστροφή*, Εκδόσεις Ζάβρας και αδερφοί Βασιλείου, Αθήνα 1962
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, «*Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*», τ. Α'-Δ', Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1973
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015
- Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, επιμ. Χριστίδης Χρήστος, τ. Δ', Αθήνα
- Παπαδάκης Νικόλαος(Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. Β', Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Αθήνα 2017
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο τύπος και ο Διχασμός (1914-1917)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990
- Ρέντης, Κωνσταντίνος, *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος μετά την 1η Νοεμβρίου*, Τύποις Ιωάννου Βαρτσου, Αθήνα 1922
- Ρίζας Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2015
- Ρόδας Μιχαήλ, *Η Ελλάδα εν Μικρά Ασία*, Εκδόσεις Κλεισιούνης, Αθήνα 1950
- Σβολοπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2014
- Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα 2010
- Χέρινγκ Γκούναρ, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 2006
- Χριστόπουλος Γιώργος –Μπαστιάς Ιωάννης (επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σελ. 133-154
- Χρονόπουλος Δημήτρης, *Δημήτριος Γούναρης*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1980